

Con voz de muller

SAN ADRIÁN DE VEIGA

Todas as imaxes antigas foron cecidas polas participantes de Con voz de muller.

Todas as imaxes actuais son autoría de Sara Vierna Fernández.

Tradución do castelán ao galego e revisión do texto de Cecilia Pérez Riestra.

Todos os relatos son orixinais das participantes das sesións de traballo aínda que, nalgúns casos, foron traducidos de castelán a galego pero sempre mantendo moitas das expresións castelanizadas.

© do texto: Sara Vierna Fernández e Virginia Pañeda Sanz (Almas Meraki),

© da presente edición: Concello de Ortigueira

© Deseño e maquetación: Diana Adelaida Farré García

Febreiro, 2022

Depósito Legal: C 1009-2022

Imprime: Imprenta Provincial

Archer Milton Huntington, 24

15011 A Coruña

EDICIÓN NON VENAL

Con voz de muller

SAN ADRIÁN DE VEIGA

Concello de Ortigueira

Concellería de Igualdade
Centro de Información á Muller

Un ano máis podemos gozar coa edición do libro “Con Voz de Muller”, un proxecto do Concello de Ortigueira que visibiliza o papel das mulleres na historia do municipio. Trátase dun documento histórico e cultural que pon de manifesto a relevancia da muller na sociedade galega. Mulleres que, co seu esforzo e traballo, fixeron posible o progreso.

As heroínas que coñecemos a través dos textos e imaxes narran as súas vivencias, os seus camiños pola vida. Grazas ás súas traxectorias vitais podemos entender a transformación dunha sociedade machista que ocultaba ou restaba importancia ao importante rol desenvolvido pola muller.

Este ano as mulleres das parroquias de Couzadoiro e San Adrián relatan en primeira persoas as súas vidas, anécdotas e traballos. Todas elas forman parte da historia de Ortigueira e da provincia e todas contribuíron ao seu desenvolvemento.

As mulleres xogaron e xogan un papel decisivo no desenvolvemento económico e social da nosa provincia e a nosa obriga é promocionar a igualdade con iniciativas como a que pon de manifesto esta publicación.

Como presidente da Deputación da Coruña quixera agradecerlles a colaboración nesta edición a todas as participantes destas dúas parroquias senlleiras de Ortigueira. Elas son as protagonistas. Elas fixeron posible co seu traballo, moitas veces esquecido, os necesarios cambios na nosa sociedade. A elas lles rendemos esta homenaxe.

Valentín González Formoso | Presidente da Deputación da Coruña

SAÚDO DO ALCALDE

Por terceira vez sae a luz o libro “Con Voz de Muller” froito dun proxecto, que dende fai uns anos esta a realizar o Concello de Ortigueira, e que pretende facer visible a importancia e o papel imprescindible que teñen a mulleres en todos os ámbitos da sociedade e por suposto no desenvolvemento do noso Municipio ao longo da súa historia.

Nesta ocasión as protagonistas son as mulleres das parroquias de Couzadoiro e San Adrián, que relatando a sus vivencias, anécdotas, mediante fotografías, cartas e calquera outro obxecto que para elas teñen un significado especial, nos falan das súas vidas, do seu esforzo e traballo, moitas veces silenciado, para saír adiante, non soamente elas senon tamen as suas familias.

Ao igual que nos anteriores, as protagonistas deste terceiro libro, dannos unha visión de como foi a súa infancia, a que adicaban o seu tempo de lecer, das costumes, da transformación no xeito de vivir ata a actualidade e nos recordan que debemos ter moi presente as nosas tradicións e a nosa cultura xa que forman a nosa esencia. En definitiva nos contan o seu percorrido pola vida.

O meu agradecemento a todas as participantes pola súa colaboración facendo posible que quede plasmado a súa labor e coñecemento porque estou seguro que a nosa mocidade e as nosas crianzas teran unha fonte a onde acudir en moitos momentos das súas vidas.

É un libro cheo de recordos pero tamen con visión do presente e do futuro baseada na fortaleza das mulleres, por iso animo a súa lectura ou cando menos a que se lle bote unha ollada.

Saúdos.

Juan Vicente Penabad Muras | Alcalde Presidente do Concello de Ortigueira

ÍNDICE

O PROXECTO	9
SAN ADRIÁN Achegándonos a elas e ao lugar	17
INFANCIA Crescendo entre o xogo e as obrigas	33
MOCIDADE E ADULTEZ Fiando vidas de desafíos e coidados	69
OS AGORAS Cultivando o presente	121

0 PROXECTO

CAP. 1 |

O PROXECTO

Hai anos que se veñen desenvolvendo nas parroquias do concello de Ortigueira obradoiros de memoria, dentro do Programa de Dinamización Sociocomunitaria, promovido pola traballadora social do concello, Mercedes Regueira Vale. As mulleres participantes que teñen entre 61 e 91 anos, traballan os recordos e o esquecemento das súas historias, e van contando de relato en relato a súa vida e as súas experiencias e anécdotas, que están unidas a unha terra, a un lugar e á vida da súa parroquia.

Ao escoitar todas estas historias, pensamos que sería necesario mantelas, gardalas, recompilalas dalgunha maneira, e que non caesen no esquecemento. Con ese espírito nace este proxecto que chamamos "Con voz de muller".

Crear un espazo, contar a túa historia, a túa vida, por si mesmo é terapéutico. Un espazo para autonarrarte, autosentirte e autocoñecerte pero tamén para que o resto poida entenderte e recoñecerte.

As mulleres estiveron durante milenios relegadas da transcendencia histórica. A igualdade no século XXI pasa por poñer en valor todas as achegas das mulleres, das nosas antepasadas. Este recoñecemento faise imprescindible. Por unha banda como homenaxe e dignificación a todas esas vidas en feminino, invisibilizadas inxustamente, e pola outra para que as mozas de hoxe se pensen, se subxectivicen como seres con axencia e non pasivas ao devir da historia. Parafraseando á mestra, Marcela Lagarde de los Ríos, "só cando as mulleres coñecemos, con sentido de descubrimento, ás mulleres próximas da nosa historia e a nosa xenealoxía, podemos xerar procesos de empoderamento simbólicos e recoñecernos e identificarnos con devanceiras concretas."

Neste proxecto con diferentes mulleres rurais no Concello de Ortigueira quixemos facer un traballo de autoconciencia colectiva, recoller as súas historias de vida, mergullarnos entre as súas narrativas e recuperar as súas achegas e posionalas finalmente onde se merecen. En definitiva trátase de reescribir a Historia destas parroquias a través da historia das súas mulleres.

Os obxectivos que perseguimos con esta iniciativa foron o de crear un espazo de empoderamento para as mulleres a través da reflexión e a indagación das súas propias historias de vida, o de recuperar a súa memoria poñendo en valor o seu legado e dignificando a contribución e a presenza das mulleres na comunidade local.

O proxecto foi executado a través de catro sesións que duraron entre dúas e dúas horas e media a modo de obradoiro. A través destas reunións coas mulleres de cada parroquia emprendemos unha viaxe desde a nenez ata a súa vida actual, recoñecendo os feitos e vivencias que definen a estas mulleres na actualidade. Falaron dos espazos que ocupaban, das actividades ás que se adicaban, dos aspectos da súa contorna nos que estas mulleres foron axentes de cambio.

Tamén houbo outras actividades como a recollida de fotografías, cartas, obxectos o unha ruta polos lugares máis senlleiros para elas.

Esta publicación que tes nas túas mans é un relato que une os testemuños das mulleres participantes nas sesións da parroquia de Santo Adrao de Veiga.

Faláronse de moitas máis historias das que aquí se recollen e hai moitos máis testemuños que quedarán no noso recordo, que pola súa intimidade e carga emocional, quedarán solo na lembranza das presentes.

No texto intentouse respectar as súas expresións e os seus testemuños de maneira literal, como elas nolo contaron. Algunhas palabras traídas da emigración, expresións diferentes dependendo das parroquias, tamén compoñen o groso das súas historias de vida.⁷

Pero esta publicación é moito máis que unha compilación de historias de vida, é un exemplo de loita, de dedicación, de esforzo, de paciencia, de entrega, de valor, e de crecemento de todas estas mulleres.

Para este proxecto contouse con Sara Vierna Fernández y Virginia Pañeda Sanz, da entidade Almas Meraki. Elas foron as facilitadoras das sesións de grupo de cada parroquia acompañadas de Ana Dopico e a Rocío Blanco do Centro de Información á Muller. Ademais, Almas Meraki escribe e dálle forma ao proxecto "Con voz de muller", contando coa inestimable colaboración de Cecilia Pérez Riestra, filóloga galega, que fixo a tradución do texto ao galego e as correccións lingüísticas oportunas.

O noso agradecemento a Angela Rouco, Carmen Bouza, Carmen Gómez, Dolores (Lola) Caruncho, Elvira Barro, Encarnación (Catula) Fojo, Magdalena Piñón, Mar Castro, Maria Isabel (Maribel) Cabral, María Isabel (Marisel) Paineiras, María Teresa Paineiras, Maruxa Mera da parroquia de Santo Adrao. Agradecementos por adicarnos o seu tempo, pola súa xenerosidade, honestidade e valentía para narrar as súas biografías como mulleres.

Nota das autoras

O noso propósito na elaboración desta publicación é respectar coa maior fidelidade posíbel os testemuños das mulleres participantes. En ocasións reducimos ou adaptamos as intervencións para que a lectura sexa máis clara e sinxela, e partimos dunha estrutura lineal do tempo cronolóxico a través das súas etapas vitais.

Tratamos tamén de coidar a oralidade como base da recollida das súas historias de vida. Neste sentido consideramos que a riqueza do oral non se pode trasladar con facilidade ao texto escrito. Inevitabelmente atopámonos cunha fenda de significados e de matices entre o que elas expresan coa súa propia voz e o que o texto

pode contar. Ao mesmo tempo sabemos que o papel segue sendo unha das formas máis sólidas para soste-lo aquilo que previamente non tiña un lugar físico para poder existir.

Nota da tradutora

Trasladar os textos orixinais ao galego implicou pequenas infraccións da normativa. Por unha banda, perseguiuse manter a riqueza que achegan tanto os trazos dialectais como os idiolectos. E pola outra, tratouse de reflectir a realidade da súa fala mantendo certos castelanismos enraizados na lingua oral da zona, como *abuelo*, *abuela*, *ayuntamiento* ou *San Adrián*.

CAP. 2 |

O ENCONTRO

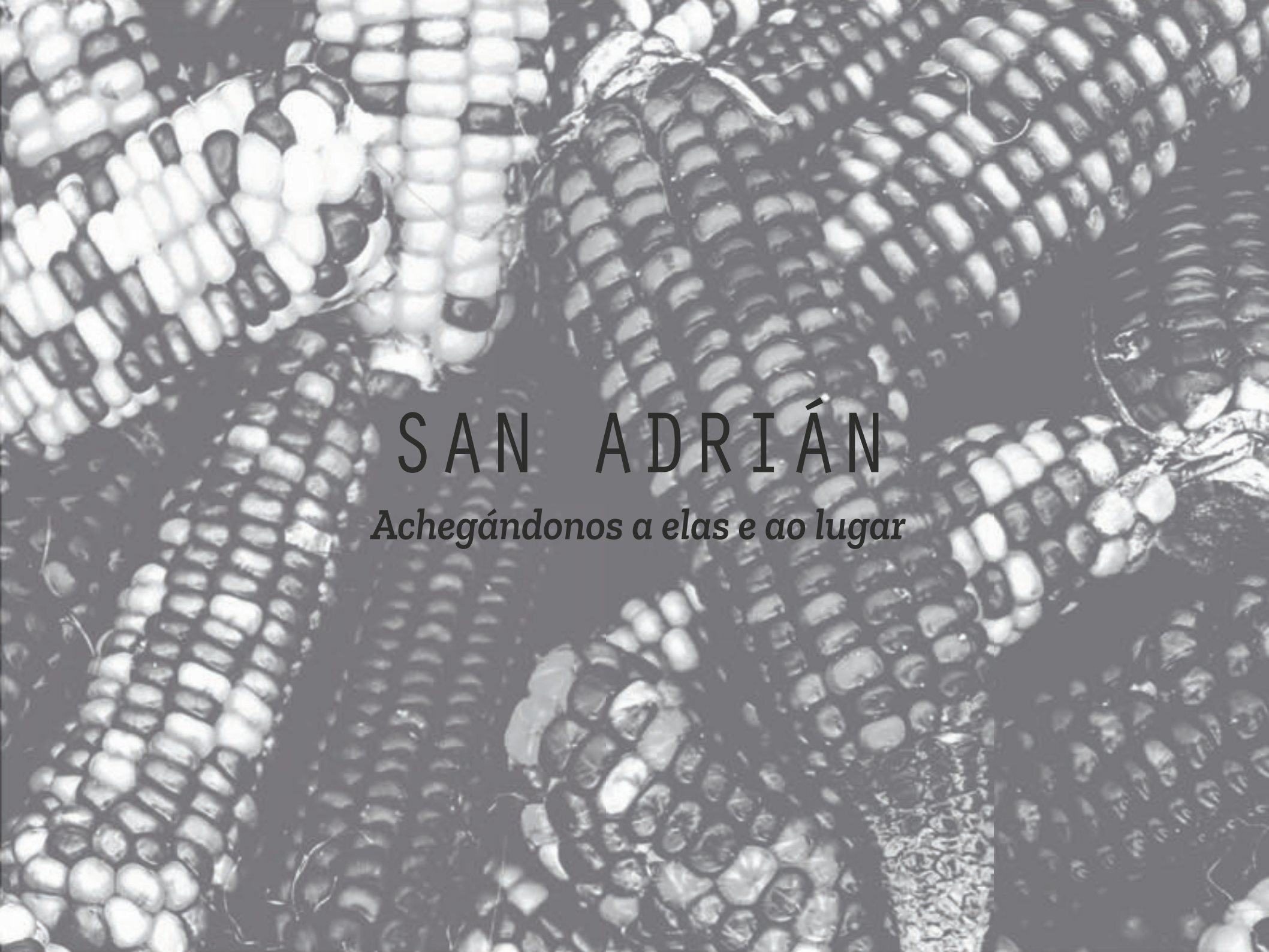
A ocasión de se encontrar para compartir historias de vida é xa de por si un acto transgresor. Xuntarse para recordar o pasado e fiar anécdotas rompe os parámetros dun sistema que nos incita con vehemencia a producir para ser "alguén". Hoxe, nesta conxuntura post pandemia, súmanse a este acontecemento o medo e a ledicia que esperta o feito de volverse xuntar en persoa.

Sabemos que é un canto contra o illamento porque, a pesar de todo, flúe de maneira natural: cada unha colle o papel onde está o seu nome para identificarse o primeiro día, sentan en círculo e, incluso coa separación física necesaria, entre todas imos gradualmente acurtando outras distancias, a comunicativa e a afectiva. Desde o primeiro instante, emerxe na sala a memoria da necesidade humana de compartir historias, a certeza de que contar as nosas vivencias axúdanos a dar sentido a quen somos.

Angelita, Carmen G., Carmen B., Catula, Elvira, Lola, Madalena, Mar, María América, María Teresa, Maribel e Marisel xa se coñecen, moitas conviviron nesta parroquia desde que naceron, outras chegaron para quedarse hai xa tempo. A súa interacción é unha mestura de escoita, comprensión, espontaneidade, picardía e complicidade.

Elas intúeno, non se trata *só* de recoller testemuños, este é un encontro para entrelazar as súas biografías coa narrativa comunitaria desta parroquia. Comeza o relato desta travesía por Santo Adrao a través da voz das súas mulleres.

SAN ADRIÁN

Achegándonos a elas e ao lugar

CAP. 3 |

O LUGAR

***A xente tivo que marchar, que emigrar porque
Dios mío, da terra solíña non se podía vivir***

DESCUBRINDO SANTO ADRAO A TRAVÉS DA MIRADA DAS
SÚAS MULLERES

SANTO ADRAO, PASADO E PRESENTE

Santo Adrao de Veiga é unha parroquia cunha grande herdanza histórica e paisaxística no Concello de Ortigueira, e para descifrar que hai neste territorio, as mulleres lévannos de ruta. Percorremos os lugares que coñecen e teñen un significado para elas, e o que non coñecen investigano. De feito, florece no camiño a súa curiosidade innata por explorar.

Este paseo é para moitas un xesto diario ligado a habitar a terra que as viu crecer, pero incluso para as que non naceron aquí, esta é a súa aldea. Agora, mentres

a percorremos xuntas, da mesma forma que cando lle ensinas a alguén a túa casa, detéñense a explicarnos detalles e singularidades que expresan, tamén, a sabedoría coa que elas miran a vida ao seu redor.

Elas saben, coñecen, e recoñécense neste territorio común, o cal é xa outra forma de loitar contra o esquecemento e o despoboamento rural. A ollos externos pode ser que o valor e a sustentabilidade da parroquia estean en xogo (de enfocármonos *só* en cuestións como: cantas casas hai baleiras, canta xente vivía *antes*, de que viven os/as seus/súas habitantes), mais o certo é que todo iso son aproximacións que se achegan de maneira moi limitada ao retrato de Santo Adrao.

Este lugar impresiona e axita pola súa diversa riqueza, e esta vez son as súas mulleres as que lle van por palabras, sentido e alma ao que alberga.

A PARROQUIA

O ANTIGO CONCELLO

Unha das primeiras paradas é o antigo concello. María Teresa lévamos a unha casa de pedra cun reloxo de sol,

a poucos metros do escolar, que está sendo restaurada polo seu novo dono. Algunhas delas non saben que aquela foi a sede do concello desde 1836, cando Santo Adrao pasa a ser municipio, até 1850, ano no que, por non poder manter os custos dunha administración local, fusiónase ao municipio de Ortigueira.

*En San Adrián había ayuntamiento no Calvario e collía Cariño, a Pedra, Feás... era o centro de todo pero despois, a parroquia non puido sostelo porque era unha parroquia de labradores, agrícola, e pasárono a Ortigueira... e despois Cariño reclamou o ayuntamiento. **María Teresa***

Situar no mapa a parroquia axúdanos tamén a entender mellor as súas fronteiras e os movementos administrativos e territoriais da zona.

*Vou explicar algo que non preguntastes: San Adrián chegaba ao río grande de Mera e do río grande ao pequeno, todos os muíños de Mera eran de San Adrián. Despois, Mera pertencía a Mera de arriba... Daquela, en Mera quixeron facer unha parroquia, claro, non pertencer a outra e San Adrián deulles ese anaco. Era a xente do Souto a que quería unha parroquia, non sei se a cambiaron por algo ou non. Era moi grande San Adrián. **María Teresa***

A mirada a través do pasado lévanos tamén a preguntarlles que tipo de tendas e oficios locais había cando elas eran novas, apresúranse por enumerar.

*Tenda de ultramarinos, peluquería, carnicería, correos, unha cafetería preciosa, panadería, cinco ou seis bares (a Cantina, Sánchez, Sergio, a carnicería que tamén tiña de ultramarinos, Dionisio, Josefa Prieto), ferretería, cine e salón de baile... porque para facer o baile as butacas, poñíanse todas de arredor. **Todas***

*Un ferreiro, o meu avó, zoqueiros dous ou tres, o avó de Catula. **Marisel***

*Despois, a ferralla do meu home. **Carmen G.***

*Cando nosoutras, San Adrián xa estaba de capa caída porque eu teño un libro antigo que fala da parroquia e había: tres reloxeiros, catro ou cinco tecelás, as que facían o liño. Na miña casa teño liño dos avós da miña nai. Había moitísimos oficios. Muíños 5 ou 6, o do Casón (dous muíños), Miñeixa (tres). **María Teresa***

O ESCOLAR

Neste traxecto que facemos entre a historia do lugar non resulta difícil imaxinar o dinamismo da activi-

dade comercial e veciñal, e no ton da súa descrición percíbese a sensación de nostalxia e un certo aire de resignación ante un deterioro que non dá tregua. Este sentimento agudízase cando nos achegamos ao antigo escolar, un edificio impresionante en canto a dimensións e a presenza. Non estraña entón que, sendo construído por iniciativa de José Cornide e apoiado economicamente pola comunidade indiana, durante unha etapa viñesen aquí nenos e nenas tamén doutras parroquias como Mera, Feás e Landoi.

Este escolar fíxose como todos, polos cubanos, pagaron os que emigraron e mais os propios cubanos. Eu teño un listado das persoas que daban cartos. **María Teresa**

Cóntannos que agora é propiedade privada porque nin o concello nin a asociación de veciños/as o comprou no seu momento. Xórdelles o anhelos natural de volver a se reencontrar coa súa aula así que elas mesmas anímannos a tentar entrar no edificio coma se, entre todas, estivesemos a facer unha trasnada infantil... mais demos coas portas tapiadas.

No entanto, camiñamos polo que antes era o patio e descubrimos unha fonte de auga, o lavadoiro e algunhas árbores que non son máis que a sombra do que un día este xardín foi. Comezan a asomar lembranzas dos

momentos vividos neste escolar.

"Por aquí andabamos nosoutras facendo o perico" di **Carmen G.** mentres rodeamos o escolar.

Os nenos e as nenas estabamos separados, nesa parte, na dos rapaces, había pelexa sempre. Había unha palmeira, os dátiles que caían eran comestibles, pero claro, iso pertencía aos nenos, non podías pasar, se pasabas zumbábante. **Mar**

A casa da mestra estaba arriba, a do mestre tamén, o que pasa é que el non vivía aquí. O mestre e mais a mestra levábanse moi mal, discutían sempre. **Mar**

Máis adiante conversaremos con elas sobre a súa etapa na escola; polo momento quedamos coa imaxe delas de nenas aprendendo coa mestra e xogando entre as árbores.

A CASA DE BELLÓN

De camiño á igrexa detémonos na Casa de Bellón que, tal e como elas contan, tamén ten unha historia particular porque foi escola e despois casa de poxas.

Vendeuse á marquesa de aquí. Non é pazo, esta é casa regia. Foi tamén a escola de San Adrián para os nenos pobres que non podían pagar. **María Teresa**

Viña miña nai. **Carmen G.**

E o meu pai. **Marisel**

Esta foi antes do escolar, estaban os padres píos, eran escolas pías. A primeira escola. Ao escolar ían de 15 anos para arriba e ás escolas pías cando eran pequenos. Despois da nosa época xa íamos ao escolar dende nenas. Os Marqueses de Samarugo comprárona á parroquia de San Adrián. **María Teresa**

Antes era fermosa porque estaba coidadiña. **Carmen G.**

A esta pista chámanlle a Obra Pía. **María Teresa**

El era mariscal de Mondoñedo e viñan pasar aquí o verán.

María Teresa

E había uns grandes espellos que tiña meu pai. **Carmen G.**
Aquí nesta Casa de Bellón facíanse poxas cando a guerra, si, poxas de mobles. Eu recordo que meu pai comprara unha escultura pequeniña que el, como escribía moito...
Facíalle graza mirar alí a pluma. **Carmen G.**

Carminha, acórdaste cando fixeron a concentración parcelaria? Pois un dos enxeñeiros dixo, "ao fin coñezo a casa da miña avoa!", que era a Marquesa de Samarugo. Ten un escudo militar. **María Teresa**

A seguinte parada é a Igrexa, cuxa orixe tamén entraña feitos históricos de Santo Adrao.

A igrexa de San Adrián destruíuna un raio e a igrexa que temos agora veu pedra por pedra numerada en lancha desde Ortigueira (antes da barca de Catula, eh!). Veu do convento do Ponto. Non lle chamábase Ortigueira, chamábase Vila. **María Teresa**

Xusto fronte á igrexa topamos coa casa de María Teresa, que foi tamén un enclave importante da parroquia.

Unha casa rectoral tamén. **María Teresa**

Miña nai chamábase o sindicato. **Carmen G.**

Porque era o sindicato cando era a guerra. Foi escola, foi casa rectoral, foi sindicato, foi moitas cousas.

María Teresa

E tamén cocían moitas familias, miña nai ten vido aquí a cocer o pan. **Carmen G.**

Como son "veciñas de toda a vida", onde remata o seu xardín empeza a casa de Catula, que segundo conta Carmen G. foi unha casa na que ela mesma viviu cando era pequena e que acolleu moita xente. A vista á ría, un olor inimitable ao xasmín que elas coidan, e unha pausa para fotografalas. Dinnos, entre risas, que as

debemos avisar para que puidesen ir... ao salón de peiteado! Pero o último que había en Santo Adrao pechou hai 6 anos, agora van a Mera ou a Ortigueira.

*"Quedamos sen nada", di **Mar***

A súa afirmación directa e certa chega xustamente despois dos nosos primeiros pasos dun itinerario histórico que revela a magnitude de Santo Adrao no mapa do municipio. Un cambio profundo entre o que houbo e o que hai que nos leva a unha reflexión aberta: se os oficios desaparecen, se os servizos básicos como a educación, a sanidade ou o transporte van diminuíndo, se non se protexe o capital cultural e comunitario... de que maneira pode a poboación local levar vidas dignas na contorna rural? A complexidade desta cuestión acompañaranos o resto do traxecto e, se cadra, encontraremos novas miradas e respostas.

A HERDANZA INDIANA

A pausa sérvenos para coller aire e continuar co obxectivo de seguir achegándonos ás realidades que habitan este lugar. Santo Adrao ten tamén unha herdanza migratoria que marcou o devir do seu desenvolvemento económico, cultural e social.

*A xente tivo que marchar, que emigrar porque Dios mío, da terra soliña non se podía vivir. **Carmen B.***

*Si que houbo quen volveu, eu fun e volví. **Marisel***

*Meu pai estivo en Cuba pero non fixo moito as Américas. Foi camareiro aló. **Marisel***

*A miña mai tamén estivo en Cuba. **Carmen G.***

Pasamos por diante do cine e do salón de baile que están reformando e aparece a pegada indiana; as casas pertencen a persoas que emigraron a Cuba e a Uruguai. Preguntámoslles sobre os lugares aos que emigraba máis a xente de Santo Adrao desde a súa perspectiva.

*Suíza o que máis. **Marisel***

*A Francia e a Alemaña fomos contados. **Carmen G.***

Elas mesmas, como veremos máis adiante, son protagonistas do capítulo da emigración que transitou esta parroquia durante o século XX.

O COMERCIO

Para as persoas que quedaban, as conexións entre parroquias era, e aínda é, un elemento común da zona. Por exemplo, como aquí non había feira, ían á de Mera ou á de San Claudio.

A San Claudio íamos a vender coas cestas de pataca na cabeza, a vender e a cambiar polo que facía falta. Cambiábamos un queixo, azucre, cebola. Vendíase unha cousa e comprábase outra. **Carmen G.**

Da miña casa ía miña nai, levaba ovo e patacas ás veces, tamén se sobrava trigo, fabas. **Marisel**

A Miña soghra viña desde Couzadoiro, ao mellor con dúas cestas de peras, unha na cabeza e outra na mao, desde alí camiñando a Ortigueira e ata aquí, ás feiras de San Claudio e Mera. **Carmen B.**

Nese intercambio tamén viña xente a Santo Adrao para facer troco con algúns alimentos, e isto influíu inevitablemente nos seus hábitos de alimentación e na súa cultura culinaria.

Antes era carne e pescado sobre todo, moito pescado.

Marisel

Viñan as mulleriñas cos paxes cheos de peixe e facían os trueques, cambiaban cando non tiñan moito na casa, pan, patacas, maínzo, trigo... porque iso cultivábase e tíñase na casa. **Carmen G.**

Claro, dicían, pobriñas, "eu con este maiciño faigho un bollo de pan". **Carmen G.**

Viñan as de Espasante vendendo berberechos, os pocillos, peixe... **María Teresa**

FORNELLOS

O barqueiro Raimundo (o marido de Catula) era unha figura indispensábel para o desenvolvemento desas conexións porque desempeñaba o labor de unir lugares e aldeas en torno á ría de Ortigueira. Por iso, no relato de Santo Adrao tamén está presente o mar como espazo de mobilidade, de riqueza e de relación que, decote, escapa ao control humano.

Ás veces botaba o día na lancha porque en Fornelos collía a lancha e despois collía a xente de Feás, pero como o mar non está sempre da mesma maneira ás veces tiña que deixalo alí no alto e, despois, na noite, ía buscala a Feás para saír pola mañá. Era costoso. **Catula**

A meirande parte delas atravesou a ría na barca de Raimundo, como veciñas que comparten un mesmo medio de transporte marítimo para ir traballar, e ás veces incluso para escapar a algunha festa dos arredores.

Collía a xente toda da contorna. **Carmen G.**

Corenta persoas cabían, eh, e coas cestas para vender na praza os xoves. **Catula**

Podíamos levar 40 quilos cada persoa, cando os berberechos serían 30 persoas máis a carga que serían 40 quilos... ou máis. **Lola**

A xente que viviamos deste lado iamos toda a Ortigueira na lancha de Raimundo. **María Teresa**

Cando ía varias veces é porque eran as festas en Ortigueira, na Patroa. Facíao seguido, de noite tamén. Daquela traballaba todo o día. **Marisel**

Fornelos era o embarcadoiro de recollida e chegada das persoas que querían unha pasaxe. É un lugar emblemático desde o que admirar toda a ría e no que están os restos dun antigo castro.

Este era o foso do castro, aí había unha fonte e alí outra. Os castrexos tiñan que ter auga. A nosa mestra contábanos que se chama Fornelos porque quería dicir "Castro con forno". Poñían as pedras no forno, quentábanas e despois metíanas nun baño e alí bañábanse os castrexos. Nós tiñamos un terreo, antes da concentración, por aquí, que se chamaba Picotas. Eu mirei no dicionario e poñía "onde os castrexos colgaban as cabezas dos que os viñan atacar". **María Teresa**

Ademais, Fornelos era o punto de encontro para un dos traballos que algunhas delas exerceron, aquí mariscaban, collían ameixas, berberechos, minchas. Sobre como era ese labor deterémonos no capítulo da vida adulta, pero a nosa ruta lévanos a explorar con elas que cambios sufriu o oficio de mariscar nesta zona nos últimos anos.

Agora non nos deixan coller nada, nin ir buscar un quilo de berberechos nin nada. Porque o mataron as mareas que viñan da louseira, eu creo. **Carmen G.**

Antes cavábase moito máis a ría e agora hai moito lodo, entón o pescado morre. Tamén viña de Landoi, da canteira e o de Campos tamén matou moito... e os talleres de Ortigueira que tamén o mandaban todo para a ría, eh. E aínda enriba, se non deixan remexer, morren. **Todas**

Porque antes era libre, despois non. Tes que ter un carné. Antes se a un labrador lle apetecía, podía ir coller un caldeiro de berberechos pero despois xa non. **Lola**

Non lles importa, prefiren que morra a deixalo coller.

Carmen G.

Carmucha aínda vai mariscar, díxome o outro día. **Lola**

O CASÓN

Do mar ao interior, de Fornelos dirixímonos ao Casón, o propio camiño da pé a seguir indagando na vida comunitaria da parroquia, elas mesmas explícanos quen vive en cada casa: veciños, fillas, parentes...*por aquí vaise á casa da miña prima, esta é a casa da filla de Carmiña.* Os vínculos e os afectos definen a identidade desta parroquia.

Por iso é que nos queremos todos como unha familia.

María Teresa

Levámonos ben todos que é unha marabilla. **Carmen G.**

O mapa interior que cada unha formou do seu fogar vén de moi atrás. Aprenderon a habitar este territorio cando xa de nenas percorrían distancias enormes para ir a lendar as vacas, cando pasaban tardes en casas doutras veciñas... Ou cando camiñaban por unha pista para chegar á Ostreira, porque "era a nosa praia, había unhas *calitas*, aquí *praia-praia* non hai pero por esta pista vaise a un sitio que para bañarse está moi ben".

O paso do tempo crea un impacto no interior das súas biografías e na cara externa da paisaxe, algúns dos recunchos máis simbólicos para elas desapareceron

ou deterioráronse; porén, aínda quedan espazos que manteñen a vitalidade dos encontros en Santo Adrao. Chegamos ao Casón.

O primeiro que descubrimos neste lugar é que aquí están os restos dun antigo castelo que foi unha das propiedades de Teresa de Zúñiga, unha personaxe histórica da que, polo seu xénero feminino, tense escaso coñecemento. Segundo explica o historiador Carlos Barros¹ foi nomeada Condesa de Santa Marta en 1442. No contexto da revolta Irmandiña, morreu a mans dos Irmandiños ao se enfrontar a eles con forte carácter e despois de que a nobreza lle dese as costas pola súa condición de muller. Dese castelo, ou fortaleza, que derribaron durante a revolta hoxe só hai ruínas.

O Castelo era unha torre de vixilancia, non era castelo de nada! Chámase castelo pero é unha fortaleza.

María Teresa

O Casón, tamén chamado o campo da Romaxe, segue a ser o corazón da festa máis importante de Santo

Adrao. Ao chegarmos, elas mesmas contáxianse dun brío especial, xogan coa auga do río que atravesa o campo e recreánnos como é a celebración. Fálase, esta vez, en tempo presente:

*Non o pasabamos (ben), seguímolo pasando! Mira, está sen cortar a herba pero cando iso está todo cortadiño... e aí está a orquestra... Por aquí metemos os toldos... e por aí está cheo de toldos por aí arriba, hai toldos de moita xente, de familia, de amigos, non sabes? E a mocidade vaise toda para arriba, alí fan as sardiñas. Vén moita xente de fóra tamén. **Madalena***

E, de querermos mirar atrás, elas lévannos da man até a orixe desta festa popular:

*San Xoán, o día 8 de setembro, a Romaxe. A Romaxe érao todo. Viña moita xente de moitos sitios, iamos comer alí, era marabillosa. A razón, dicían que era porque viñan os romeiros de Santo André e paraban no Casón e dábanlles bodegas e algúns sitios para durmir... E traían as gaitas e tocaban e se facía a festa. A xente di que foi en 1800 ou por aí cando empezou ir de romaría a Santo André. Facíanse empanadas, polo asado, doce... coellos asados, todo o que había na casa. Roscóns, flans... todo. **Carmen G.***

¹ Conferencia de Carlos Barros no Instituto de Ensino Secundario de Ortigueira, Galicia, organizado polo Centro de Información para a Muller do Concello de Santa Marta de Ortigueira, 14 de marzo de 2014.
<https://www.youtube.com/watch?v=PTKUCHeAZf4>

Primeiro a Romaxe era o terceiro sábado de cada mes, que antigamente coincidía coa feira de San Claudio. Viñan os romeiros e despois ían á feira a San Claudio. Viña unha orquestra e bailábase. Antigamente había banda de música, había moitos músicos en San Adrián, a banda de Rebollar, que naceron na Roza Vella. **María Teresa**

As lembranzas daquelas celebracións son, posibelmente, das máis vívidas que elas teñen, os seus testemuños van entrelazando a crónica da Romaxe cun ton de frescura e morriña.

Arriba era a merenda e para o outro día facíase festa na aldea, abaixo... A Romaxe sempre acabou moi tarde, ás cinco da mañá... **Marisel**

Antes levabamos unhas mantiñas e sentabamos no chan e era marabilloso. E xuntabamos as familias. **Carmen G.**

Viña moita xente de fóra de Ortigueira tamén!. **Catula**

E para alumear baleiraban un melón e puñan unha vela e agora os nenos son os que seguiron coa tradición. Un día que estábamos na Romaxe veu unha señora e dixo: "vostedes aquí copiaron de América o Halloween". Non señora, quen copiou o Samaín dos celtas, dos ingleses, foron os americanos. **María Teresa**

Cóntannos como, coa propia evolución dunha tradición popular aínda viva, van cambiando os decorados e os hábitos nas formas de celebrar.

Nós facíamos queimada pero iso é de agora, non de antes, coma os toldos. **Carmen B.**

Agora no Casón é o sábado; e o domingo, aquí en Serantes. **María Teresa**

Parecía que eran poucos días entón houbo que aumentar. **Carmen B.**

Ao Casón chégase xa a véspera, dormen aí e o luns fan o caldo e van comer o caldo. O do caldo foi o invento dunha cuadrilla para limpar os excesos. **María Teresa**

Fican pensativas por un momento, o Casón deu en se converter de novo nese lugar da celebración máis importante para as persoas de Santo Adrao e é inevitábel que a comparación deixe ao descuberto un sentimento de morriña.

Si, pero nunca é tan lindo como foi antes. **Carmen G.**

Neste relato entre pasado e presente, non se trata tanto de idealizar e agarrarse ao tempo compartido antes, como de pór luz no que se foi deteriorando. O certo

é que elas son moi conscientes de que a comunidade como concepto que une por riba das dificultades esta-se esvaendo.

A FERVENZA DO CASÓN

A nosa última parada é a Fervenza do Casón. Mentres subimos en coche á Capelada, vannos contando:

"Todo isto labrábase", sinalando os montes plantados de eucalipto. Marisel

Dinnos que elas tamén teñen eucaliptos e fálannos dos montes comunais que ten Santo Adrao. Explicánnos que, da zona de Ortigueira, esta é das parroquias que máis ingresos ten por eucalipto.

En Fervenza, un lugar ao que algunhas levaban moito tempo sen subir, a natureza é un espectáculo que non entende de descricións, atafega a beleza. E aquí, precisamente, para pechar o noso percorrido, organizamos unha pequena merenda, "pero nós non trouxemos nada!", din elas preocupadas porque, por unha vez, non son elas as que preparan o café e o doce para a ocasión. Queremos dar importancia ao momento de compartir arredor dunha merenda, a todo o que significa cada encontro entre veciñas, familiares, amigas.

Elas, incluso nestes tempos de illamento, ségueno tentando cada día, porque é o legado que coñeceron, e saben que é o que sostén as redes invisibles dos afectos e os coidados comunitarios.

Gustaríanos ficar máis tempo para descubrir aqueles hábitos que dan significado e vida á súa parroquia, onde compran o pan, que fan unha tarde de inverno, como soan as campás da igrexa, en que estación do ano vén con máis forza o olor da ría e en cal o do monte... Ao mesmo tempo esta ruta axúdanos a comprender máis de cerca a súa realidade, Santo Adrao alberga tantos espazos onde conservar a esencia do pasado, da ría, dos montes da Capelada, a forza do río Casón nas fervenzas... Se cadra por iso non é estraño que, a pesar das súas historias de sacrificio, traballo e entrega, estas mulleres desprendan unha vitalidade sen igual, é un si firme á vida.

A riqueza desta parroquia é o seu territorio cohabitado por persoas capaces de integrar o seu patrimonio histórico e cultural co seu valor como comunidade.

INFANCIA

Crecendo entre o xogo e as obrigas

CAP. 4 |

INFANCIA

Penetrar nas súas infancias supón, ao mesmo tempo, un paso necesario para comprender a orixe de cada unha destas mulleres e unha viaxe a través dos records que fican intactos. Parece que é a etapa vital que máis sentimentos esperta cando volvemos a ela. Rin, estremécense, choran... Na conversa rexurde esa capacidade de conectar coa vida a través da emoción. Así o expresan, sacan a inocencia, a tenrura, a picardía, e algunhas permítense, polo menos por unha tarde, volverse empapar da enerxía de ser nenas. De feito, percíbese na conversa como o xogo está no aire, non fai falta pactar as regras, a actitude lúdica marca o paso, quizais é tamén o seu pequeno acto de rebeldía para roubarlle ao tempo un fragmento. A infancia é inicialmente o campo fértil, a etapa onde é posible *ser* porque naces coa certeza de que tes un lugar no mundo, e conforme foron crescendo, así o contan, aprenderon a recolocarse porque os seus camiños presentaron máis límites dos que prevían.

Naquela época había moita miseria pero podo dicir que eu nunca pasei fame, comía de todo o que había naqueles tempos, o que se podía

AS ORIXES

OS SEUS MAPAS DE IDENTIDADE

Comezamos por trazar un mapa das súas orixes que axude a situar o relato e tamén contribúa a reforzar o obxectivo de darlles un lugar na narrativa desta parroquia. Nesta rolda inicial aparece unha primeira fotografía das súas vidas, unha tentativa de captar o esencial ou, como descubrimos máis adiante, un paso necesario para profundar en todo o que hai detrás do "e non teño nada máis que contar" que adoitan expresar cando comeza a nosa conversa.

Sorpréndense con esa primeira pregunta, "de onde vén o teu nome?". É a nosa intención indagar no significado de nomear e nomearnos, que é o primeiro acto cando chegamos á vida.

Eu son Lola, pero nacer, nacín en Couzadoiro. Chámome María Magdalena Dolores. Magdalena porque era miña madriña. Lola porque era unha tía. Tiña que ser o

da abuela, o da madriña e, ás veces, o da nai. E teño tres irmás e cada unha ten tres nomes coma min.

Eu son Lola das Penas, serei boa ou serei mala... As Penas é o lugar onde vivo, aquí en San Adrián, e bueno, hai cincuenta anos que estou aquí. Tiven aquí unha filla, primeiro vivín na Feira en Mera, despois fixemos aquí unha casa, viñemos para aquí e aquí seguimos. **Lola**

Son María América e resulta que a miña madriña chamábase tamén María porque era tamén madriña de mamá, e miña mai é América, así que debeu ser pola madriña e máis pola nai. Nacín en Senra porque mamá era de Senra e logo viñemos para San Adrián cando eu era unha nena de dous anos e vivín aquí toda a vida. Emigrar non emigrei, e como persoa serei moi normal, iso téñeno que dicir os que me coñecen. Somos dúas irmás e vivimos aquí as dúas. **María América.**

Detrás dos seus primeiros testemuños sobre as súas orixes xa vai xurdindo información moi valiosa acerca de como falan delas mesmas, os acentos que teñen, as expresións que usan. Ademais, empézase a desvelar a súa historia familiar a través da elección do seu nome.

Eu son de Coristanco (Carballo). Son Maribel porque se lle antollou ao meu papá, que foi alá á guerreña a África, coa

lexión, e escoitou o nome de Maribel. Entonces cando volveu á casa casou con miña nai. Entonces tiveron dúas fillas antes ca min, unha faleceu e outra vive... e despois nacín eu. Meu pai dixo "a esta nena ímoslle poñer Maribel". E miña nai como nunca o oíra non quería, pero dixo que si e así foi. Que despois trouxo unha pila de problemas porque eu emigrei a Venezuela e aí en todos os papeis aparecía "María Isabel" e vaia follón que houbo por iso... pero bueno.

E a parte diso, pois eu como persoa, pois eu son unha persoiña así como me ves, sencilliña, un bichiño máis polo mundo abaixo e máis nada. **Maribel**

Para unha grande maioría, son as madriñas e os parentes achegados quen deciden como se van chamar. E neste *periplo* polos seus nomes, esta tradición invita a recuperar a importancia de coñecer e honrar as raíces familiares.

Carmen. Eu chámome así porque a irmá máis maior da miña nai quería ser a madriña miña, e dixo que ela ía de madriña se me poñían Carmen. Claro, pero había outro problema, que meu irmao, que en paz descanse, pois ía de padriño... Dixo "pois si, Maricarmen está ben, pero se non lle poñen Teresa, eu non vou de padriño". Así que son

Maricarmen Teresa. Tamén tiven problemas, coma Mari-bel, co Teresa.

E como persoa máis ou menos serei coma outra persoa normal. Nacín en Leixa, e despois viñemos a Catadoira, para cerca da casa de Catula. Estivemos alí catro anos e despois fun para Montoán que é outro lugar de San Adrián. **Carmen G.**

O meu nome é Encarnación, púxome a madriña, púxome o nome seu. Vivía cerca pero era moi amiga de papá, eran primos, sabes? Na casa fomos seis, e cinco foron para a guerra e Encarnación foi a madriña de todos.

Estivemos catro anos na Veiga porque despois, así que había unha casa baleira, que había unha escola en Miñeixa, despois fomos para o outro sitio e nacemos alí os outros dous. Fomos seis irmaos. Teño... noventa e catro anos! Vive un irmao que ten noventa e dous anos". **Catula**

Das tres preguntas, acerca do seu nome, onde naceron e quen son, as respostas queren captar a esencia deste grupo de mulleres. A meirande parte naceu noutras parroquias e cando lles preguntas, explícanche como chegaron aquí, non nolo din con sensación de perda, senón con normalidade, se cadra porque a mobilidade entre parroquias era bastante máis habitual do que imaxinamos.

Eu chámome Carmen Bouza, a miña madriña é unha tía miña que tamén se chama Carmen. A miña abuela, a nai, era Carmen, e outra irmá miña afillada de miña abuela tamén é María del Carmen, así que somos catro Carmen na familia.

Nacín en Grañas do Sor e despois casei. Fun para Inglaterra, alí naceu o meu fillo, despois viñemos para aquí, para San Adrián e levo trinta e catro anos aquí. E, bueno, como persoa non sei, son unha máis do montón". **Carmen B.**

Eu chámome María Isabel porque miña madriña chamábase Isabel. Ela tiña outra afillada que era miña prima e díxolle: "á nena vaslle poñer Isabel, que é o teu nome, pero así: Marisel". Nacín en San Adrián, cerca da igrexa e alí estiven a miña mocidade ata que casei. Casei e fun para Francia e estiven en Francia trece anos. Despois vin para San Adrián para a Rozabella e máis nada, foi así. Tiven dous fillos, un fillo e unha filla. Agora vivo en San Adrián e listo. **Marisel**

Detrás dalgúns nomes descubrimos que está a primeira historia da que elas mesmas foron protagonistas. De vez en cando un golpe do destino interponse e dálle volta ao noso plan inicial.

Pois eu son Angelita Rouco, o meu nome parece que o escolleu a miña mamá que tiña moito medo a que me chamasen Ánxela cando fose maior. Non lle gustaba. Casualidade que eu tamén emigrei a Inglaterra e entón dicíanme, "como te chamas?" Eu dicía, Angelita. "Angel... what?... Ai non, non, non.... iso é moi difícil, imos chamarche Ánxela" (rin). Os ingleses non poden pronunciar o "g"... Entón estivemos en Inglaterra vintenove anos case, e fun Ánxela todo o tempo alá e acordeime moito desa anécdota de mamá, que en paz descanse, que tiña moito medo a que me chamasen Ánxela. **Angelita**

OS PARTOS DAS SÚAS NAIS

Coñecer como chegaron á vida achéganos á realidade das súas nais e das circunstancias que rodeaban os partos naquela época. Non é, en xeral, un tema do que sexa fácil recuperar información, o cal xa revela a dificultade de recuperar as vivencias das mulleres, pero algunhas delas si saben como daban a luz as súas nais.

Viña o médico, ás veces nin médico. **Marisel**

Eu estiven a punto de morrer porque era moi pequeniña. Éramos cinco e todos na casa. **Carmen B.**

Fálannos da parteira Carmen da Habanera, que axudou a dar a luz a moitas mulleres da zona porque "onde a chamaban, ía".

Viña a parteira, que era unha señora de Feás, entón cando mamá ía dar... non sabes? Pois viña. **Catula**

A miña nai tamén axudou á parteira, e ela sempre me dixo que fora feliz, vamos, que non houbo moito problema. **Carmen G.**

E Marisel relata, con tal detalle que parece que sucedese onte, o parto da súa irmá no que ela mesma asistiu de pequena á súa nai; escoitándoa preguntámonos cantas máis mulleres deron a luz naquelas circunstancias tan fráxiles e arriscadas.

Non sei como nacín eu pero sei como naceron os meus irmaos e nacín igual ca eles. Miña nai era destas persoas que daba a luz moi facilmente, tamén pobre, menos mal que era así porque se non a ver...Mira, estábamos en Carballo recollendo todos os trastes porque nos íamos a mudar aquí, para San Sebastián (de Devesos), e á miña nai déronlle as contraccións. Ela estaba sentada no banco detrás da lareira e empezou a respirar e a gritar. Que me acordo eu porque estabamos soliñas aí. Estaba eu, que

era unha das fillas e mais outra, que era máis maiorcita ca min, catro anos maior. Pero esa andaba por aí boreando e creo que eu tería 7 anos. E dixo: "Maribeliña, Maribeliña, vai buscar unha vacinilla alí arriba", e non a encontraba... pero ao final encontreina. Traio a vacinilla e pumba! Alí sae miña irmá.

*Ela mesma lavaba a cría, porque claro, eu era unha pequerrecha... E despois foise para alí para unha camiña, bueno, un medio catre que había aí ao lado porque os móbiles estaban embalados e púxose aí coa criatura, deulle de mamar á cría e así supoño que viñemos todas. Despois, foi ao vir para San Sebastián (de Devesos), e aquí seguiu porque nosoutros viñemos catro de Coristanco, e despois aquí naceron outros catro e foi o mesmo. Ela soa, con nós xa se arraxaba, e normalmente era eu quen a axudaba, non sei por que, a miña irmá maior pasaba diso, escapaba. **Maribel***

CRIARSE LONXE DE PAPÁ E MAMÁ: OS PRIMEIROS LOITOS

Algunhas delas non puideron criarse cos seus proxenitores. Unha nai, un pai que falece pronto, moi pronto, a obriga de emigrar ou as limitacións

económicas na casa son algunhas das razóns que fixeron que elas tivesen que vivir co seus avós e avoas. Que conteñen estas vivencias de separación temperá? A perda das figuras de seguridade, apego e referencia máis importantes, por iso a súa infancia está marcada por estas ausencias. A dor, quizais conxelada polo paso do tempo e pola necesidade de seguir adiante, non permite que se deteñan con calma nesta parte do relato. Pero cando nomean o loito o aire tínxese de silencio por uns momentos, como se entre elas soubesen que a aceptación da perda non significa que non doa.

Eu veño da provincia de Lugo, de Lourenzá. Somos tres irmaos, unha irmá e mais un irmao. Á escola fun ata os dez anos, que me morreu miña mai e tiveron que parar.

Madalena

Bueno, e nada... Que mamá morreu, tiña eu dous anos. Eu nacín no Iermo e despois trouxéronme os abuelos para San Claudio. Eran moi maiores, o abuelo morreu cando eu tiña seis anos, quedei só coa abuela e alí estiven ata que casamos. Meus irmaos criáronse na casa con papá eu xa seguí vivindo cos abuelos. Outra foi para Senra cunha familia que non tiña nenos e adoptárona. Bueno, non a

adoptaron pero criárona como filla. A casa de papá pois iamos o día do Patrón, o día de San Xiao, o día de Santo Antonio... pero aí acababa a cousa. **Angelita**

Con tres anos meus pais emigraron para Suíza e quedei con miña abuela. Naquela época había moita miseria pero podo dicir que eu nunca pasei fame, comía de todo o que había naqueles tempos, o que se podía. Fun moi feliz con eles. Despois, con dez anos meus pais viñeron, foron para Cariño. Miña mai xa viña embarazada da miña irmá. Marchei para Cariño e estiven ata os doce anos. Volveronse ir e volvínxunto aos meus abuelos. Eu quedei coa miña abuela, a que me criou, e miña irmá coa abuela por parte de miña mai, tamén en San Adrián pero noutro lugar. Quería estar cos meus abuelos. Eu aquí botaba de menos aos pais... Si, pero eu cos meus abuelos era feliz...

Mar

Algunhas das lembranzas sobre as súas perdas teñen sabor agridoce, lonxe do ton dramático que se podería esperar, a pena e o humor únense nunha mesma fotografía de cando eran pequenas.

Cando o pasamos mal foi cando morreu a tía que vivía na casa. Cando morreu a tía Mari Pepa había uns nenos malos aí na Catadoira e collíamos a merenda e iamos para

casa do cura para tomala alí porque lles tiñamos medo. Tamén iamos cando mamá ou papá viñan moi tarde do monte e iamos comer alí. Ela (senalando a Marisel, a súa irmá) comía de todo. Eu non, que era unha tiquismiquis e acórdome, collíame no colo para que comese e eu íame esvarando pola sotan... (rin). **María Teresa**

A miña ilusión máis grande era que me deixasen ir á novena das flores

LEMBRANZAS E ANÉCDOTAS DA NENEZ

O MOMENTO MÁIS ESPECIAL

Malia todas as adversidades, a infancia segue a ser, na súa biografía, unha exhalación de vitalidade, así que abrimos a porta da memoria para responder a esa necesidade humana de recordar o bonito. Ademais, saborear as lembranzas en compañía é unha forma de conectar co que nos achega o pasado. Por iso pedímoslles que imaxinen un momento desa etapa no que foron moi felices, e no exercicio de evocar aparecen especialmente os vencellos e os espazos nos que puideron explorar e xogar libremente.

Daquela eramos sempre felices, todo era se che deixaban ir á festa. Polo camiño era xa unha festa porque iamos 30 ou máis xuntos. Iamos sos tendo que andar 7 ou 8 quilómetros. Ir, iamos moi ben pero cando viñamos... e para o outro día xuntabámonos para contar as anécdotas que nos pasaran aquel día. A min non me deixaban ir á festa, entón eu dicíalle aos meus pais que por exemplo a unha

*veciña miña, que a ela lle deixaban ir, pero a ela non a deixaban ir tampouco, entón, dunha mentira sacabamos unha verdade. **Lola***

Pois Carmen (fala en terceira persoa moitas veces) era unha travesa e o recordo máis lindo que teño é que estábamos esperando que viñese á feira de San Claudio ou a feira de Mera porque ía miña nai e uns tíos que eran os nosos veciños. Entonces esperabamos que se fosen todos e dicíamos, "que imos facer hoxe? Ti trae ovos, ti trae azucre..." E faciamos non sabíamos ben o que... (ri). Diciamos, "e agora que?" Pois non sabiamos, entón collíamos a sartén... Eu tería cinco ou seis anos e ela era tres anos maior. Entón faciamos... (non para de rir) o que fose, faciamos o que fose. Entonces eramos felices con iso, porque aquela prima miña era como unha irmá para min. Criámonos xuntas e eramos máis que primas. Moi bonito...

Carmen G.

*Recordo malo non recordo ninghún. Paréceme que me foi sempre ben, que nunca tiven problemas. Do resto, como papá levaba no ayuntamiento os asuntos de contribución e todo e aquí nas tabernas non había nada... Pero, sen embargo, el como ía a Ortigueira nunca nos faltou de chocolate, plátanos... **María América***

Algunhas delas, como Catula na súa expresividade auténtica, traen ao presente eses momentos como se os estivesen vivindo neste instante, coa graza, os xestos e a emoción características desa anécdota que cobra vida propia.

Cando viña da escola e había pan de trigo... os seis irmaos, acababamos co bolo porque había épocas despois que non había de trigo, que era de maínzo, e non sabía tan ben. O bolo comíao o demo. Miña nai dicía: "Ai, agora non vos toca tanto pan á cea. Claro, xa o tiñamos comido". Tamén cando viñamos da escola con catro ou seis veciños

*pasabámolo moi ben... Pero non para o bolo, eh? Para o bolo eramos os da casa. **Catula***

Moitas coinciden naqueles aspectos en común que tiñan os seus momentos máis especiais: a comida como elemento que une e os seus xogos e aventuras entre iguais, descubrindo o mundo arredor á vez que se poñían a proba a elas mesmas.

*Meus pais ían á feira ás Pontes e nós esperabamos a que chegasen co bolo de pan de trigo para comer. E despois íamos ás festas en cuadrilla, as chicas e os chicos. Bueno, cando xa fomos máis maiores porque eu de moi pequena non fun ás festas. Iamos á Ponte Segade, aló pola veliña abaixo, que era unha pendente que para ir para abaixo tiñaste que poñer de lado e para ir para arriba, tela... E botábannos un cano de auga os de arriba os moi sin vergüenzas que ían diante. Tamén atravesaban troncos no camiño para que caesemos pero pasabámolo pipa sen ter nada, eh, que eu o primeiro iogur que comín funo comer a Inglaterra. Antes era un pouco de pan con leite, caldo, tortilla... As cousas que se facían na casa, nada máis. E iso xa era moito que fame non pasamos e eramos cinco. E non había soldo ningún, máis que unha taberna e unhas vacas, pero nosoutros estabamos ben así, sen máis nada. **Carmen B.***

Miña madriña o día das feiras, que ía a Mera, pasaba pola nosa casa e sempre nos deixaba plátanos, entón nosoutros sempre a esperábase por aí polas doce ou á unha... E despois os días que me acordo de estar máis feliz eran os domingos: pola tarde íamos a casa de miña abuela, miña nai e nosoutros. Meu pai quedaba na taberna. E pasabámolo moi ben porque tiña moitas primas e todas ían alí. Seríamos seis ou sete. Axudabamos e despois xuntámonos tamén con outras amigas, iso de seis ou oito anos. Eu acórdome tamén que cando ía a casa de miña abuela tiñamos que pasar por un carreiro moi estreitiño porque labraban para un lado e tamén para o outro e eu todos os domingos caía! Porque así que vía a casa de miña abuela empezaba a correr e cando chegaba á casa de miña abuela dicía: pero esta pequena vén todos os días chorando. Iso cando era pequena, despois de máis maior a ilusión eran as festas, e de pequena era a casa da abuela.

Marisel

Traer ao presente o momento máis especial tamén abre a porta para inevitablemente decatarnos de que algunhas delas case non poden rescatar recordos felices, porque a súa infancia foi unha etapa de dificultades e carencias, sobre todo no plano emocional e afectivo.

O único que recordo bonito de cando era pequena é ir á escola con miñas amigas e a miña prima, que o pasaba moi ben. Porque despois teño recordos de cando traballaba no bar con doce anos... algún día me deixaban saír cunhas amigas pero despois xa nada. Estiven traballando sempre, xa marchei para Suíza e xa nada. Quizais teña mellores recordos alí que da miña infancia. **Madalena**

Ao mesmo tempo, incluso entre as vivencias temperás e dolorosas que condicionaron tremendamente a súa infancia, son capaces de conectar coa beleza e a alegría que, polo menos unha vez, se deslizaron entre a súa biografía.

E Angelita tivoche unha infancia nada [...] comparada con estas, porque xa che digho, mamá morreu tendo eu dous anos, leváronme meus abuelos para San Claudio. Entón a miña ilusión máis grande pois era que me deixasen ir á Novena das Flores. No mes de maio viña un frade e pola tarde había procesión. Xuntábase moita xente. En San Claudio había chicas que cantaban moi, moi ben, entón eu facía na casa todo o que me mandasen para que me deixasen ir á Novena, porque ademais eu vivía no alto e tiña que baixar a San Claudio e esa era unha das miñas ilusións máis grandes. E máis a festa da Xilde pois alí ha-

bía unhas festas moi bonitas. Iamos alí a escola, incluso bailar a muiñeira con outros nenos, pero non tiven moitas máis anécdotas que contar... **Angelita**

O máis querido da miña infancia que recordo foi que eu debía de ter tres anos, eu como sabes vin para aquí de pequerrecha, despois miña abuela veume buscar e levou-me outra vez para Coristanco uns anos, para quitarlle un peso a miña nai, porque estabamos empezando unha vida. Entón estaba eu alá, pasaría un ano, iso tenme dito ela, mamá non podía (emociónase, chora). Ela foime ver. Eu viña no carro por unha estrada para arriba e ela pasou no coche, parou e púxose aí... (non deixa de chorar) e díxome: "Nena, nena!". E eu baixei do carro e funme correndo. Iso é o máis bonito que vivín. Iso quedoume gravadísimo sempre, o máis lindo. **Maribel**

TRASNADAS DE NENAS

Falando de anécdotas da súa infancia queremos que nos conten algo que adoita ser moi típico de nenos, xa que podería parecer que o carácter traveso está máis asignado ao masculino. Con todo, elas comparten aquelas trasnadas con naturalidade e desenvoltura, facendo gala da súa astucia e do seu espírito inqueda.

Nós sempre quedabamos na casa cunha tía abuela. Eu era travesa porque por exemplo a miña irmá, Marisel, metíana nun armario e miña tía berraba por ela porque non sabía onde estaba. Eu só era ano e medio máis maior ca ela. Tamén nos dicía que non saísemos da casa, que non nos escapásemos. A casa era moi grande e eu dicíalle: "esta casa afóghame porque é boa para os paxaros!". Outra vez que mamá ía a Ortigueira en lancha, pasábase en lancha, fun detrás de mamá e despois non me encontraban, menos mal que un home viu que estaba detrás dun palleiro. **María Teresa**

Eu teño unha bárbara. Mandoume miña avoa á taberna e non sei cantos cartos me deu pero deume moitos cartos. Díxome o que lle tiña que traer e entón eu vin os fighos e pedínlle fighos. Sería un cuarto de quilo ou un quilo. E pagueille e devolveume moitos cartos que eu non sei cantos eran. Eu vin comendo nos fighos e, que fixen cos cartos? Escondinos porque dixen: "Ai, que ricos están estes fighos mañá volvo e compro máis". Oíches? Había unha pila de grava, de area, metín os cartos alí debaixo e chego a casa, entrégolle á miña avoa o que me pediu e preguntame polos cartos que me devolveron. "Ai, a min non me volveron nada". A pobre de miña abuela volvíase tola de que non me devolvesen... Foi comigo para a taberna e tiven que cantar. **Maribel**

Eu vivía ao lado da igrexa en Senra. Entón iámonos confesar e cando o cura estaba confesando eu entraba coa bicicleta na igrexa collía as hostias e saía correndo. E despois a que hoxe é a miña cuñada, estábase confesando, tería doce, e eu íalle e sacáballe os zapatos! (Cústalle acabar a frase do ataque de risa que lle dá). Ela non podía dicir nada porque estaba alí metida. Eu era así. **Elvira**

O relato de cada conto fala por si só. Nas súas aventuras percíbese a falcatrúa e a necesidade de mostrar o seu carácter por conseguir o que queren e defender

os seus intereses. Neste momento da conversa hai un efecto de conexión mutua entre elas, se cadra, baixo o efecto de que cada unha se permite, por vez primeira desde hai tempo, que aflore a nena que aínda habita no seu interior.

Meu irmao fumaba, e papá deixaba o tabaco na mesa do escritorio, e díxome: "se me vas collerlle a papá tabaco cando vaíamos ao lindeiro tu non vas e vou eu". Subo pola escaleira, a ventá estaba medio aberta, tiven que meterme por alí e collínlle a metade da cajetilla. Pero era muito, metínme muito. Meu pai deuse conta e dixo, "quen foi ao tabaco ao escritorio?" Meu irmao miraba para min a ver se lle dicía a verdade e dixen: "Non, papá, non. Mira, ben sabes que o tío Cándido cando pasa por aquí, mamá dálle de boa ghana un pitillo, porque el fuma e non ten cartos para o tabaco... Pero fun eu, que non me mandou mamá, eh". Tampouco quería meter a miña nai nun compromiso. Non volvo a deixar esa ventá aberta que eu non sei como fas para meterte dentro! Entón meu irmao que estaba embaixo díxome, "como lle dixeras a papá que o tabaco fora para min habíaste de acordar, eh". E díxenlle eu: "Non, non, pero aínda llo hei dicir cando me faighas ir ao lindeiro e me faighas ir buscar as vacas que están aló ao fondo de todo arriba e tú sentado! Xa verás como lle digo a papá que che fun ao tabaco". **Carmen G.**

Tiñamos un gato negro e as portas antes non pechaban ben, eran como de cristal e de madeira. Entón ía para a habitación onde durmiamos e íanos sempre facer pis alí. E antigamente andaba tamén meu padriño que tiña un bar onde facía o baile e todo. E viñan esas mulleres que andaban nos caracois, entón por tempos deixábanlles preparar alí os caracois. E un día díxenlle á miña prima que por que sempre tiñamos que andar cambiando a cama... tiñamos once anos. Pois un día collémolo, collemos unha macheta e curtámoslle o pescozo. Non se me esquece. Entón, dise que o gato ten sete vidas e é verdade porque empezou a correr sen cabeza! Unha daquelas señoras díxome: "tranquila, que o imos preparar". Tívoo non sei cantos días nun viño tinto que lle meteu verduras, fixo como se fose un coello.

E eu aseino despois e viñeron comer os das gaseosas, meu padriño, un señor que tamén nos axudaba... e comérono. Despois de alí a uns días o gato non aparecía (rin todas) e díxome un que lle chamaban José, "pero vós vistes o gato? Eu o gato non sei, a verdade é que hai uns días que non aparece". Pero ao meu padriño e mais a el, cheiráballes un pouco, falando mal, desconfiaban un pouco, "pero vós non fixestes algo? Isto era coello ou que era?" Disque o final descubriron que era o dichoso gato. **Madalena**

E na arte de contar anécdotas Catula conecta cun talento innato. Cando se lle dá a oportunidade de retroceder oito décadas, ela deixa que esa esencia de ser nena se torne moi presente. Pola súa avanzada idade pode que non lembre cousas a curto prazo pero é unha maga das historias. Fala con detalle de momentos que conservan gran significado emocional e semella que aquelas trasnadas cobran vida a través das súas palabras.

Se acaso collía unhas galletiñas ou así, entón levaban as culpas tamén outros. Xa ía afeitada a eles! Eramos seis irmaos, non sabes? Entonces así.

Polos Reis ou Noiteboa... cando hai os regalos? En Reis, si. Pois miña mai, meu pai, poñían no pratiño debaixo da cama se acaso fighos e pasas e todo así. Na miña cama, na da miña irmá, en todas. E pola mañá, así que espertabamos, o meu prato estaba baleiro e o de miña irmá tamén, todo o levara o meu irmao, o músico, que tiña o prato co noso tamén. E dicía, "viñeron os reis polo meu sitio porque me coñecen, saben que toco, (todas rin). Non vedes que veu pola ventá e non o vistes, pamponas!". **Catula**

AS INFANCIAS DE ANTES E AS DE AGORA

A narrativa desta etapa non estaría completa sen esta reflexión na que, de forma espontánea e "fóra de guión", elas mesmas comparan como viviron elas a súa infancia e como é actualmente para as nenas e os nenos. De feito, cando as escoitamos é inevitábel preguntarnos se as xeracións presentes non teremos algo de confusión con cuestións como o uso do tempo e o consumismo disfrazado de "facilidades". Elas expresan con certeza a virtude da sinxeleza da vida de antes, na que as expectativas de ledicia axustábanse á experiencia real do día a día.

Eramos felices aínda que non tiñamos nada. Eramos máis felices ca agora. Non tiñamos preocupacións, traballabamos no que era, pero a medio día nosos pais descansaban e as cativas e cativos iamos para debaixo dunha árbore para a sombra para contare o que nos pasara na festa. Cando se levantaban facían un café chirli alí nunha casa. Un día iamos a unha casa e outro día a outra. Comíalo con pan e despois íamos para o terreo ou para onde fora e para o outro día ighual e lavar lonxe como de aquí logho a Mera e bueno... Eramos felices sen ter nada.

Viñamos a Ortigheira en bicicleta na estrada que aínda era con pedras e viñamos e iamos, bueno pasabámo-

*lo bárbaro e agora tes coche, tes todo e non tes tempo a nada... Non tiñamos lavadora, non tiñamos neveira nin nada practicamente. **Lola***

*Despois coma todos os nenos eramos oito, pero fomos felices, felices, felices ata que casamos, que cada un foi polo seu lado, pero fomos felices, felices. Dentro daquela pobreza, como di Lola, eramos felices. Hoxe os nenos non son felices coma nós, teñen todo e aburren todo e todo non lles chega a nada... e nós sen nada, é increíble. **Maribel***

Entre as súas lembranzas máis felices aparecen aqueles xogos que para elas eran fonte de gozo inesgotábel. Parece que aínda con moito menos do que agora ten a infancia, dominaban o universo do xogo coa imaxinación como aliada e o afán por inventar outros escenarios.

*Un xoguete nunca o viramos. Faciamos uns xoguetes de madeira, uns carros para tirarnos por unha pendente abaixo. **Carmen B.***

*Xogabamos á pela, ás agochadas, á chapa, saltar a corda... Era o que había, non había máis. **Angelita***

*Cando chovía no portal da escola xogabamos á mula. **Carmen G.***

O diálogo arredor deste tema provoca nelas un sentimento de dignidade, neste sentido moitas das súas infancias foron posibelmente máis ricas e estimulantes do que as que teñen agora as súas netas e netos. Saben que criarse na contorna rural, aínda que tivese moita carga de traballo e escaseza, tamén achegou aventuras únicas. Este é probabelmente un dos poucos privilexios que a súa biografía contén.

O único que me gustaba eran as matemáticas, os problemas... iso encantábame. A historia para min nada, a xeografía si

A ESCOLA

Nesta etapa interésanos tamén achegarnos ás súas realidades escolares, que se mesturan coas tarefas e traballos que a meirande parte empezaron a desempeñar moi pronto para axudar á economía familiar. Os seus testemuños invítannos a cambiar a perspectiva predominante, a escola non como obriga, senón como un privilexio ao que todas querían acceder. O certo é que non todas podían asistir de forma constante, e a súa sorte dependía de como marcasen o paso ás necesidades de sustento no seu fogar. Elas mesmas móstrannos con convicción, a través dos seus relatos de escola, a importancia de pararnos e comprender o valor do acceso á educación. Porque o resto dos pasos que puideron dar despois viuse condicionado por aqueles primeiros anos. Elas transmítennos a súa mirada da escola como a porta desde a que abrirse ao mundo.

EU QUERO IR Á ESCOLA

Todas comentan nos testemuños as dificultades para asistir de forma continua á escola, que era, realmente, o seu soño. Ás veces o núcleo familiar, dentro das súas circunstancias, é quen as apoia, pero para outras é o que obstaculiza a oportunidade de ir diariamente.

Botabamos unha mao para chamar as vacas, cando araban, despois da escola. Á escola non faltamos nunca, tiñámola cerca, a cinco minutos. **María Teresa**

A ver, eu non fun moito tempo, fun a Deveso. Tiñamos unha mestra que se dedicaba máis ás maiores, que claro, elas sabían todo. Collíaas alí e levábaas diante con ela e os pequenajos, atraís. Fomos dous ou tres anos e non nos desenvolvíamos moito e meu pai deuse conta. Entón decidiron: "estes cativos aquí non aprenden nada". Entón ces falaron cunha mestra en Corvelle e fomos para alí, e mira que había unha tirada! E claro, coma eu ía soa polo camiño enguedellábame buscando unha mora, careixóns e o que fose, e cheghaba tarde a casa. E despois había que traballar porque había sete nenos requetechiquitiños e había que lavar, que coser. **Maribel**

A escola era ben, ía moi contenta, pero cando eu tería sete anos tiña unha irmá pequeniña e mamá díxome: vai xunto á miña mai que igual che queda coa nena, (e así Catula podía ir a clase). E chego xunto a miña abuela moi contenta, porque eu quería ir para a escola para xogar coas demais tamén, e pregúntolle se me quedaba coa nena e di: "ahhh! que vou quedar! Non sei escribir nin nada e mais casei!". **Catula**

Non lle fixo falta a escola- di o resto.

Entón que se non lle facía falta a escola, que a min tampouco, que ela que nunca fora e mais casara! E miña abuela non me quedou coa nena e non puiden ir á escola, e claro, volví coa nena a miña casa a Miñeixa. Entón, pois mamá non me mandaba tampouco... Ás veces si ía pero non me deixaban cando eles tiñan que ir aos terreos. **Catula**

Parece que o rol de *muller-esposa* íase gradualmente antepoñendo a calquera outro para elas, incluso si aínda eran nenas. De feito, tamén relatan que unha das súas tarefas era a de levar a comida ao traballo a algú dos seus irmáns ou ao seu pai. É dicir, que o labor de nutrición empezaba xa ben cedo.

*E tamén o que pasaba é que eu tiña un irmao máis vello e traballaba nun sitio que lle había que levar a comida á unha. Traballaba en Mera nun serradoiro. Tiña que saír da escola ás doce e media. Entón non era unha escola moi completa para min. Entre o terreo, levarlle a comida ao irmáo...Non ía moito á escola. **Catula***

Ás veces tampouco as distancias a percorrer nin as condicións meteorolóxicas llo puñan fácil, pero o seu ímpeto mantiñase cada mañá.

*Desde os sete anos, cerca dos oito, fun á escola, tiña que me levantar para facer o almorzo e deixar uns troncos secos para acender ben a cociña. Tomabamos café con leite e pan, sendo nena. E despois tiñamos que andar cerca de dous quilómetros, e ás veces chovíanos e chegabamos chorreando alí á escola. Grazas que a escola era a casa duns veciños e secábannos. Dabámoslles mágoa e secábannos a roupa, os pés ou o que fóra. Saíamos de alí e despois viñamos a mediodía a comer á casa ás dúas da tarde. Despois a lindar as vacas toda a tarde. **Carmen B.***

*E cando chovía que? Unha chaqueta vella ás costas, que paraugas aínda non había, e postas nos pés as zocas... non me gustaban nada. Facíaas o meu abuelo a todos os meus irmaos. Era zoqueiro. As zoquiñas si facíaas. **Catula***

Esperta un ton entrañable y xenuíno cando nos contan como era aquela escola á que ían con entusiasmo. Son capaces de describir o lugar dunha forma tan próxima que parece que aínda estivesen alí, correndo entre os corredores, naquel pupitre antigo ou preparando o leite en po no recreo. Chámanos a atención como nalgúns casos foi un mestre ou unha mestra quen animou aos seus familiares para que as deixasen ir desde ben pequenas.

Empecei a escola con catro anos, os abuelos leváronme porque o mestre, ao pasar por diante da nosa casa para ir á Xilde preguntou, "aquela nena?" Estrañoulle con aqueles vellos... Entón, explicáronlle que me morrera madre, e un día díxolle á miña abuela: "se me deixa levar a nena, lévolla. Non vai aprender moito pero polo menos quedan vostedes libres". Levábame nos brazos á escola, mira o pequeniña que era! Pero eu con 5 anos sabía ler e escribir como sei hoxe.

*Ghustábame moito ir á escola, moito. Era unha escola mixta, iamos nenas e nenos porque San Claudio é unha parroquia moi grande. Entonces estaba o escolar, pero puxeron outra na Xilde, alá no alto, e entonces collían nenos e nenas, do alto de Senra, do alto de San Claudio... e algún quizais de Mera de Arriba, do Cal, de Vilar... E reuníámonos todos nesa escola. **Angelita***

A escola era de nenos e nenas, no escolar. Desde a miña casa viamos o reloxo do escolar e ás dez menos cinco xa iamos. Eu empecei tamén con catro anos, pero foi porque miña irmá tiña uns máis, e á hora do recreo ela saía para fóra e víñase para casa, para xunto a min, que me quedaba. Entón a mestra dixo, "que veña a nena que se non..." Entón eu empecei con catro anos a escola. A media mañá dábannos o leite en po e facíámolo nosoutros. Baixábanos a mestra a auga quente, botabámoslle o po cada día. Dous días ían facelo. E pola tarde dábannos queixo e ás veces manteiga. Debía ser o ano 1955. **Marisel**

Eu ía a unha escola tamén que era nunha casa grande e tiñan como salón a parte, entón aí era onde se facía a escola. A mestra facía a comida onde a facía a familia e despois tiña unha habitación a parte. Íamos nenos e nenas, en Couzadoiro, nun sitio que se chamaba o Foxo. Iamos desde os seis ata os catorce. **Lola**

Cando lles preguntamos que era o que máis lles gustaba de ir á escola algunhas téñeno claro, o tempo do recreo cos seus pequenos xogos e o almorzo compartido.

O que máis nos gustaba era o recreo, o leite e máis o queixo porque na casa non tiñamos. O leite tiñamos o da casa, se a vaca estaba dando leite, pero se non... non. O queixo cortábano cunha tanza do pescado. Era alto, viña

como nun tubo, poñían o arame ao redor, tiraban e saía o queixo. Ás veces aínda nos daba un pouquiño máis porque partían entre catro o lisco. **Lola**

Pero sobre todo, recoñécennos esa motivación innata por aprender acerca do novo, unha curiosidade por adquirir coñecementos e habilidades que ademais esperaban nelas os seus talentos e dons naturais.

Sempre fun moito de ghustarme a xeografía, estudar gustábame, si. **Angelita**

O único que me gustaba eran as matemáticas, os problemas... iso encantábame. A historia para min nada, a xeografía si. **Marisel**

A min estudar tal cal, gustábame a xeografía porque ademais nos últimos anos ían uns de Ortigueira e mandábanos nun mapa buscar un sitio, e ao que primeiro o encontraba dábannos cartos. **Lola**

O que máis me gustaba a min facer na escola? Pois mira, facer festón e vainica. As nenas que daban clase de bordado... era demasiado para min. Oes, eu aprendía, iso si. Os estudos aprendíaos menos. Pero se naquel momento a min me chegan a dar clase de costura saía unha eminencia porque me encantaba! **Maribel**

Tiñades a lavadora avariada, claro! di Lola con retranca.

A min gustábame moito a escola, claro que me gustaba, viña xente á casa e eu facíalles poñerme contas e ao día seguinte se volvían dáballes o resultado a ver se ían ben. Gustábame sobre todo moito ler. Ler gustábame moitísimo pero tamén me gustaba o resto! Libros de fadas, todos os que saían da imprenta, eu compraba todo! Mandában-me á vila para a contribución que era así (facendo o xesto de moi pequena) e co que me daban para lamboar, non señor, eu ía comprar libros, lía moitísimo. **Carmen G.**

A meirande parte foron a escolas mixtas, e con todo, había moitos elementos que mostraban a desigualdade entre os nenos e as nenas. Elas tiñan menos privilexios, por exemplo, en relación ao espazo físico.

A un lado eran os nenos, e ao outro as nena. Uns entraban por unhas escaleiras e outras polas outras. No escolar, na parte dos nenos, tiñan un ximnasio no soto, e nós non tiñamos nada porque o home da mestra montara o seu taller de madeira e ocupara o noso, por iso non podíamos xogar nos recreos cando chovía, soamente no portal.

Marisel

O VÍNCULO COAS MESTRAS E OS MESTRES

Falamos do inspirador que era ter mestras boas e amorosas. Neste caso de novo o azar xogaba un papel determinante porque marcaba a que podía ser unha das figuras máis importantes da túa vida. Elas recordan especialmente o vínculo afectivo que se creaba a partir do trato diario coa mestra, décadas despois non se lles esquece o seu nome, nin a súa propia historia.

O nome da mestra era María e era de Pontevedra. Tivera unha filla e traíaa con ela porque era viúva. Era digna de querer porque era boa. **Lola**

A mestra foi sempre a mesma, doña Carmen. Era de Betanzos. Bueniña, bueniña non era, era normal, esixente. Cando entraba pola porta xa sabíamos se viña de bo humor ou non. **Marisel**

A mestra tratábanos moi ben, eu a verdade non máis que dicir ben dela. De feito, eu despois marchei a Suíza e escribinme con ela moitos anos. Contabámonos como nos ía a vida. **Mar**

Cando comparan as diferentes persoas que pasaron pola súa escola para exercer ese labor de ensinanza,

desde unha empatía xenuína, son conscientes dos métodos que usaban e do que as axudaba ou as bloqueaba á hora de aprender.

A escola era nunha casa, unha habitación. Era unha mestra e era de Ortigueira, doña Fernanda, coñecíchela? Era muy buenísima. Os que eran repugnantes eran os cativos, facíana tolear. E temos lido as cartas do fillo que o tiña na universidade. E nolas lía para que soubesemos o sacrificio que tiña que facer o fillo. O fillo é urólogo e a filla maxilofacial, de dentadura. Pois con ela collemos amizade porque ela ía alí ás Grañas cando estaba de vacacións e mentres súa nai daba media volta, ela ensinábanos a facer os deberes (rin) e viña xogar con nosoutras.

Outros mestres que tivemos facíanos poñer as maos así e dábannos. Tamén poñíannos cos libros así nas maos de pé o con graos de millo debaixo dos xeonllos... Iso é moito. A min nunca me castigaron nin me pegaron pero aos cativos si que lles arreaban. **Camen B.**

Tivemos de todo: mestras, mestres, bos e malos. Tivemos unha mestra que era a persoa máis boa que podes coñecer. Doña Nieves era vasca, tería trinta ou corenta. Tiña un método de ensinarnos que nos traía así, nun puño. Pero

despois tamén houbo outros que pegaban. Os nenos daquela tampouco eramos tan malos, non existía o bullying que hai hoxe nin nada diso.

Na escola tiñamos todos os pupitres mirando para diante, para onde estaba ela. Acórdome que un día pola mañá chegamos e están postos tres pupitres xuntos, en grupos e os cativos todos felices. E díxonos: "isto está a prueba, eh, se sois buenos y me obedecéis esto se queda así, pero si no, eso vuelve a como estaba". E quedou así, non houbo que cambialo. Tiña unha arte aquela muller para conquistar os cativos...! **Angelita**

Aprender no tiña límites, por iso, para algunhas, a fonte de aprendizaxe e sabedoría foron tamén aquelas persoas coas que se criaban no fogar.

Dos meus abuelos aprendín moitas cousas, contábanme como fora a súa infancia. Meu abuelo fora músico, falábame de cando tocaba, contábame contos. De feito, non puiden empezar a escola ao seis anos porque non sei que enfermidade tivera, non me acordo. El ensinoume todo, e con sete anos eu xa sabía escribir, ler, sumar, restar, multiplicar... **Mar**

E DESPOIS DA ESCOLA, QUE?

Entre os doce e os catorce, se non antes, terminan as súas oportunidades para seguir aprendendo dentro do sistema educativo. Entran varios factores en xogo, por un lado que naquela época os recursos para un acceso á educación universal e garantido eran aínda escasos, e isto agudizábase no contexto rural. E por outro, a realidade familiar non presentaba case ningunha alternativa máis que se pór a traballar. Así que para elas non existiu a pregunta de, “*que queres facer agora?*”. Escoller era unha utopía abstracta e distante.

Para Carmen, a escola empezou tamén con catro anos. Pobriña, era pequena, e non facía nada na casa. Pero despois tiveron que parar cedo tamén, porque meu irmao era nove anos maior ca min e tocoulle ir facer o servizo e eu quedei na casa. E claro, foise el, meu pai traballaba na fábrica dos Pitas de administrativo, e miña mai quedaba soa. E había que axudar. Entón claro, Carmen tivo que ir para casa con doce anos. E bueno, así tiveron que saír. Que non era que non me gustara, pero había que axudarlle á miña mai a ir aos terreos e ir a todo. **Carmen G.**

Despois, aos catorce xa te botaban fóra porque ou ías a Ortigueira a unha academia ou xa non tiñas máis opción. E como non podíamos ir, pois quedamos así. **Carmen B.**

Eu despois fun coser con catorce anos porque había unha señora que lle morrera o marido e faltaba un mes para que dese a luz. Entonces ela cosía para fóra, e díxolle aos meus pais se me deixaban ire. Miráballe do neno e cando o neno durmía ela ensinábame a coser. E fun tres anos. E pasábámolo ben tamén. Na costura aínda pasábase mellor que na escola, daquela xa eramos máis ghrandiñas. **Lola**

Eu acabei a escola aquí en San Adrián. Despois meus pais leváronme para Suíza un ano, con catorce anos. En Suíza había nove anos de escola, aquí eran oito. Eu pensei que xa podía traballar, por iso fun, pero bueno... Despois dese ano vin para aquí e non quixen volver. Así que me puxen a traballar nunha tenda que había, a de Lola Aneiros, chámanlle. **Mar**

E despois de escoitar as súas vivencias sobre a escola nos preguntamos onde quedaron aquelas paixóns por ler, polas matemáticas e a xeografía. Se non puideron cultivalas ao longo da súa mocidade, seguen nalgún lugar intactas esperando a que a súa curiosidade de nenas lles abra a porta?

Pola tarde había que lindar as vacas e carretar a augha como de aquí á ramalleira, nunha sella ou cun caldeiro cun pao ao ombro, un caldeiro diante e outro detrás.

SER NENA: OBRIGAS E LIMITACIÓNS

Aprender a ser nena foi como un mandato para elas, xa que desde pequenas as opcións vitais eran limitadas e as obrigas multiplicábanse. Aínda así, despois de crecer nun contexto social que marcaba as súas expectativas e a súa liberdade de acción, non teñen medo a expresar como foi aquela realidade. Encontrámonos, como unha constante nas súas biografías, con esa frase que se repite de "facías de todo", a referencia clara a que efectivamente no podía quedar nada por facer. E que esa carga era compartida, sobre todo, coas súas avoas, nais e irmás. No seu relato percíbese unha mestura de indignación e resignación ante todas as responsabilidades que debían asumir.

LABORES E TAREFAS COTIÁS

Ocupábanse do *pequeno e do grande*, das cousas que se requirían no fogar e na que fora a actividade prin-

cipal da economía familiar. Era unha ocupación cotiá, é dicir, non era excepcional que tivesen que combinar tarefas como cociñar, ir aos terreos ou despachar na taberna.

Había que limpar, que atender o bar, ás veces había que ir axudar ás terras, tamén pechabas a taberna e ías, porque iso non era que daba para vivir. **Carmen B.**

Eu axudábaa en facer as camas, en chamar as vacas porque dicía que as chamaba ben porque as levaba polo regho (rin todas). Meu abuelo levaba as vacas ao terreo e eu quedaba coas vacas pero alí aburríame moito. Despois tiña un veciño que era do meu tempo, Manoliño, e dicíame: "Mira, Mar, cando canses, unta un pao coa merda das vacas e ponllo á vaca no fociño". Así non come máis. Levábanme tamén a coller as patacas, as que estaban picadas, as que non, despeghaba as pighas, refregaba o maínzo...
Mar

Despois deixei na cedo (a escola) porque o abuelo morrera e tiña que traballar, con trece anos. E así é a vida, que é dura. **Angelita**

Algunhas cóntannos como tamén facían durante o día tarefas de "maiores", tales como preparar a comida e levárllela aos seus pais e irmáns, ou axudar a outros

familiares naquilo que necesitasen. Polo que describen desa etapa, intúese que a esas idades xa non eran alleas aos problemas familiares e que parte do seu rol de feito eran os coidados emocionais.

Eu deixábame para facer a comida porque papá viña comer á unha e media, entonces, claro, a pobriña (miña nai), como tiña que ir ata Leixa para os terreos que tiñamos cerca do mar pois era eu a encargada de darlle a comida a papá. Tamén cando ía á escola tiña que traballar porque tiñamos de todo: vacas, porcas de cría... había que ir buscar a herba... iso que eu (di rindo) non medrei moito, pero dei a talla. **Carmen G.**

Aos once anos tiven que ir para casa dunha irmá do meu pai porque se operou da columna e tiña unha tenda de ultramarinos e viñan eses camións da madeira e mais os que andaban coas gaseosas antigamente e tiven que ir axudarlle e me poñer a cociñar con miña prima e da tenda e todo. Atendíalles a tenda, facía de comer, cortaba a leña, que teño un corte aquí grandísimo que me cortei co fouciño... E despois, con catorce anos, funme para un bar a catro quilómetros de servir detrás da barra, axudarlle a señora coa cociña e detrás da barra ao señor. Traballei seghido, seghido. **Madalena**

O meu irmao o máis vello comezou a traballar en Mera e eu saía da escola ás doce e media co caldeiriño para levarlle de comer, a meu irmao, que traballaba facendo mobles. Pero el non tiña ghana de comer, que empezou a enfermarse, dicíame: "tú non dighas nada na casa e come tu esa carne que me sobra". E chegaba eu á casa co caldeiriño baleiro e preguntábanme, comeu?, e eu dicía, si, foi comendo. Pero meu irmao despois foi enfermado máis e saíu descuberto o conto, porque aos dezasete anos enfermou ata os vinte dous, que houbo que loitar con el moito.

Catula

Preguntámoslles que preferían elas, o traballo da casa ou o de fóra. O certo é que non había moita marxe de elección, pero nos interesa coñecer e dar espazo simbólico á súa preferencia.

Non me gustaba o campo así que eu facía na casa e miña irmá ía para fóra. Eu sempre fixen na casa. **Madalena**

Eu naqueles tempos prefería o de fóra, o da casa agoniábame moito, si, eu non son de casa, non, e cada ano que pasa, menos. **Maribel**

O peor que había era que acababas de recoller e de facer todo na casa e xa axiña tiñas que ir ao terreo, eu non sei que prefería. **Catula**

Eu prefería ir lindar, que estaba máis ao meu aire, máis tranquila. Ademais tínhamos taberna e a min a taberna non me gustaba. Tamén era tenda de ultramarinos, retallos, daquela había de todo. Despois pararon de vir os viaxantes e xa só quedaron co bar. Dábame unha rabia estar alí. Non me gustaba aguantar a xente, non sei. Había chicos que viñan de fóra que si se poñían pesados, outros non. Se chegasen a pasarse xa sabían o que lles pasaba. Gustaríame a min a taberna se fose un sitio que houbese xente de peso e que fixeses un sueldiño á noite. Pero é que

alí igual non vías un peso en todo o día. Pasabas o día enteiro alí metida e sen vender nada. Cun café igual botaban toda a noite xogando a partida os vellos. **Carmen B.**

COLLER AUGA E LAVAR NO RÍO

Hai dous traballos relacionados coa auga, que elas desempeñaron desde pequenas, e que a día de hoxe se nos fai bastante difícil imaxinar como serían as nosas vidas se tivésemos que seguir facéndoos. Un deles é o de ir á fonte a por auga para o uso diario nas casas. Sen dúbida, chama a atención a capacidade de transportar varios cubos elas mesmas e a actitude de gozo co que algunhas como Lola o viviron...

Pola tarde había que lindar as vacas e carretar a augha como de aquí á Ramalleira, nunha sella ou cun caldeiro, cun pao ao ombro e un caldeiro diante e outro detrás. **Lola**

Eu traía tres cubos: un na cabeza e un en cada mao. **Carmen B.**

Ninguén tiña auga na casa, nin neveira, nin lavadora, nin nada. Despois daquel pozo había un lavadoiro que fixeran xa cando eramos máis grandes para ir lavar, e había a fonte de verao. Cando secaba alí en setembro ou así, era

unha festa porque íamos para alí vellos e novos. Entonces estabamos todos esperando alí para enchere. Ía por orde dos que cheghaban ata encher os caldeiros que levabas, porque non daba así enchido tan rápido. Entonces, alí pasbámolo bárbaro. Íase despois da cea e era a festa que había alí. Eramos ao mellor trinta e pico porque daquela en calquera casa había un montón de cativos. **Lola**

Así mesmo, lavar no río formaba parte das tarefas que elas aprenderon de nenas. Cando falan diso é unha experiencia que esperta lembranzas de diversa índole. Algunhas conectan co sacrificio físico que supuña aquel labor (levar e traer a roupa, frotala de xeonllos etc.). Especialmente en inverno. Lembran tamén que algunhas, como a nai de Lola e Catula, ían lavar á fonte da igrexa con moito medo dos tronos porque, en Leixa, falecera algunha persoa por iso. Mentres que outras rescatan daquel momento a oportunidade para xuntarse con outras nenas e mulleres nun espazo onde falar das súas propias vivencias e preocupacións.

Ía lavar ao río con esas bañeiras grandes que había de ferro. Collía a roupa, metía a bañeira no xeonllo, levantábaa para a cabeza e ía, ao mellor, a un quilómetro a lavar ao río. **Madalena**

A nosa lavadora estivo sempre mal! Saíu malísima! (rin). Entonces, había que ir ao río a lavar. Era bonito. Nosoutros íamos a un río que pasaba pola finca da miña abuela e eramos soamente as da familia. Tiñamos 3 ou 4 lavadoiros. Era un bo momento porque falabamos coas tías. Poñíamos a roupa ao clareo: desde que clareaba, unha hora. Entón pasabamos alí a mañá. En inverno igual íamos a casa dunha tía pola parte do meu pai, que tiña un muíño, entón pasaba o río... e cando viña un chubasco, metíámonos na casa. **Marisel**

Ai! A min ir lavar gustábame! Xuntabámonos tres ou catro veciñas lavando. **Carmen B.**

O mellor dos lavadoiros de río onde se xuntaba tanta xente era o falar. **María América**

Lavar no río era un ritual con diferentes fases. A medida que nos van explicando os pasos que daban entendemos mellor que, lonxe de ser algo mecánico, era un proceso sensorialmente moi rico. Quizais, por iso a memoria garda detalles únicos que só poden volver sentir aquelas persoas que o viviron: o olor a xabón, a imaxe da roupa estendida a clareo, as texturas dos tecidos en contacto coas mans húmidas, e as historias que oían e contaban ao tempo que frotaban sobre a pedra.

Iamos á fonte da igrexa así, en verán, que había as mantas e había que recoller todo e viñamos aquí ao río. Deixabas a roupiña alí porque ás doce, que tocaba o reloxo, había que ir facer a comida. Antes poñíasele xabón, volvíase poñer, e volvíamos pola tarde. **Carmen G.**

Ai! Como ulía aquela roupa! Era un olor que aínda hoxe se pos unha prenda un día... aquel olor faiche recordar o de antes... do xabón, do sol. Collías a prenda de roupa e mollada poñíaslle o xabón estendíala ao lado do río ao sol. **Lola**

Poñíamos a branca ao clareo e aclarabamos a escura. **Carmen B.**

Despois cunha bañeira íamoslle botar augha así (facendo o xesto coas mans) porque se non, secábase. **Lola**

E ultimamente dabámoslle un aire de lixivia que quedaba a roupa... impecable. E ulía a fresco. **Carmen B.**

Ai! En inverno as maos quedaban coloradas e despois viñan as frieiras e cando che entraban en calor dábache un proído... **Lola**

Picaban que adoecían. **Carmen B.**

Por iso é que agora temos tanto reuma. **Maribel**

A pegada daquelas coladas, co seu tempo de espera, que lles daba ás veces unha tregua para se deter e compartir, co impacto físico na súa pel e nos seus ósos, que se estende incluso ata hoxe, faise presente de novo. E de aí xórdenos unha dúbida aberta: É dalgunha maneira unha contradición o feito de que a lavadora fose un invento que liberou á muller dunha parte importante da súa carga, pero a partir de entón, aqueles encontros no lavadoiro non foran substituídos por outro tipo de espazo entre elas?

Aquí tamén xorde a pregunta de quen lavaba normalmente, elas non dubidan, eran as nenas e as mulleres as que facían esta tarefa, e iso lévalles a unha reflexión sobre como cambiaron os tempos en relación ás tarefas que asumen agora os homes.

As mulleres, claro! Ai! Os homes lavar... **Carmen B.**

A ningún home se lle ocorría ir lavar. E agora lava o meu fillo e dime, "estou planchando, Planchando ti, Rafael?" (rin). Meu fillo como tiña dúas irmás pois pouco facía na casa e cando se xuntou coa chica hai anos chamou e díxome, "mamá, no te imaginas lo que estoy haciendo, planchando". Carais! Pois claro, se traballan os dous, de cada vez tocaralle a un facer o da casa. **Lola**

*Agora fan de todo. Que remedio lles queda máis que face-lo! **Carmen B.***

Gracias a Dios, gracias a Dios que agora axudan.

Carmen G.

QUE SIGNIFICABA SER NENA OU SER NENO

Ás veces a comparación é necesaria para comprender en profundidade como de distintas serían as súas infancias de seren nenos. Sabemos que había diferenzas en relación ás expectativas de futuro, á liberdade e á autonomía que lles daban os seus pais, e sobre todo, ás tarefas e á carga que elas tiveron que asumir.

*Nin coser, nin lavar, nin facer comida, nin fregar, nin tender roupa, nin limpar. Porque iso era de mulleres. Os homes non facían nada diso. Que va! **Lola***

Eu recordo que cando miña nai non estaba, que tiña que facer un traballo, meu irmao aínda estaba na casa e poñíame un caixón ao lado do vertedoiro, e claro, a pobriña... (por ela mesma). Alí había os cacharros todos e dicíame: "frega todo antes de que veña mamá, eh". Pero el sabía... porque el era mañoso e era moi limpo e dicíalle, "home, tamén podías fregar tú algo que eu téñome que ir... Si

mamá, vaite, vaite". Entón, íame levantar que eu quedaba na cama, que eu era nove anos máis nova ca el, e dicíame, "levántate que hai moito que facer. Non, que teño sono. Ai, pois hai que levantarse". E bueno, eu levantábame e el dicíame: "Almorza e mira todo o que tes aí. Para min? Pero eu non sei fregar e non chego". Púxome unha caixa alí ao lado, e quedaba alí mirando e dicindo, "dalle outra volta!" E supervisábame. Facer non facía. Entón eles nada.

Carmen G.

Mira o meu irmao que pillo era, que como a que fregaba era eu, e a que recollía era eu, cando miña nai chegaba do terreo dicía: "Mira mamá que limpo está todo, verdade que está limpo e ben recollido?" Eu dicía: "Ai, mamáíña! Fíxome fregar a min todo, mira a caixa!" Tiña a sorte de que a caixa estaba cerca do vertedoiro. **Carmen G.**

Investigando nestas tarefas decatámonos de que non hai un patrón único, nalgúns casos a división entre o traballo de labores domésticos e o de fóra concorda cos roles de xénero. Con todo, nas súas historias vemos que elas adaptábanse ás necesidades do sustento familiar, porque case non había marxe de elección, sacaban adiante todo o que podían.

O de dentro e máis o de fóra facíano as nenas, nos meus tempos, nos que recordo eu. Bueno, facían de todo, algho máis nos terreos, coller un carro de mulime... A min tocábame ás veces levar o carro ao monte. Antes traballábase moito, nena, e había que ir buscar tamén un carro de leña porque había que cocer coa leña, facer de comer coa leña e quentar as encaldadas para os animais... Eles, de cada quince días, ían un á leña ou ao mulime para botar na corte. **Catula**

O meu irmao estudaba música e eu lindaba as vacas.

Catula

Neste caso Catula cóntanos, desde o humor, a historia do seu irmán músico. Cando a escoitamos preguntámonos de que maneira a identidade daquel irmán representaba tantas cosas que Catula, por ser nena, non podía permitirse. O relato móstranos a alguén que si tivo unha liberdade e unhas oportunidades (estudar música, estar nunha banda, tomar as súas propias decisións) inalcanzábeis para elas.

Tiven un irmao que ese nin caeu, porque nin cousa fixo co conto de ir ensaiar. Saía da escola e ía para Mera para ensaiar coa banda de Garrote, oíche? E saíu listo, que aos

doce anos que o fomos ver á vila tocou na banda de Garrote e era así, pequeniño. E toda vida estudou na música... Cando ía tocar por aí viña cansado e durmía dous días na casa.

Si, si, foi o máis listo e quedou solteiro. Pero foi o máis listo da casa porque che vou contar. Despois sacouse a cousa da música e non fixo nada, se acaso viña xunto a esta torrada (por ela) a que lle preparase algunha roupa. Despois deulle por ter un becerrico, pero el íase por aí e había que manter o becerro. Antes non había vacacións, pero el tiña!

Catula

O TABÚ DA MENSTRUACIÓN

Non queríamos terminar este capítulo sen falar dunha das vivencias que máis inflúen nenas idades. No limbo entre a infancia e a puberdade dáse a experiencia da menstruación que, malia marcar un momento clave no desenvolvemento das súas vidas, vivíase de madeira comedida e en secreto. De feito, na conversa faise o silencio cando introducimos este tema, se cadra, porque faltan as palabras para expresalo por elas mesmas. Todas comparten o recordo de que ninguén falaba abertamente sobre iso, e esa pegada de que menstruar é tabú segue aínda presente.

Nada, non se dicía nada. **Carmen B.**

E que ademais tiñan unha cousa de esconder todo. Non vías nada. **Carmen G.**

Non vías lavar nada... **Madalena**

Entonces, claro, cando chegou a hora de ter a menstruación, Dios mío querido! Vaia susto! Porque, claro, eran tan... non sei, que se gardaban todo. **Carmen G.**

Eu sabíao por miñas irmás, que eran maiores ca min. **Carmen B.**

Eu se non mo di unha veciña... se non me explicase como facer... **Madalena**

Chegamos ao final desta primeira etapa, navegamos entre as súas raíces familiares, os momentos de xogo e diversión a través dos seus vencellos, as aprendizaxes fóra e dentro da escola e os límites impostos por ser nenas. Alén de idealizar ou dramatizar as súas infancias, o relato que cada unha delas foi desvelando, contén a semente daquilo que vai florecer nas súas vidas.

MOCIDADE E ADULTEZ

Fiando vidas de desafios e cuidados

CAP. 5 | MOCIDADE E VIDA ADULTA

Afondar nas etapas da súa mocidade e vida adulta é unha travesía complexa, como se os fíos das súas vidas puidesen ir lentamente revelándose. Existe unha diferenza xeracional importante entre as mulleres de Santo Adrao, non é o mesmo nacer na década dos anos vinte que nos corenta ou os cincuenta, tres décadas de distancia poden impactar realmente nas circunstancias e as decisións vitais que elas tomaron. E isto cobra tamén un significado clave do relato, á marxe de elección que cada unha tivo, e que, sen dúbida, se viu condicionada polo contexto socio político, polo que vían ao seu redor e polo que se esperaba delas.

A liña entre mocidade e adultez dilúese nas súas biografías, quizais porque as responsabilidades xa comezaran moito antes e apremáballes a presión de entrar nunha fase de madurez para optar á estabilidade económica. Esta é unha etapa marcada polos traballos

(dentro e fóra de casa), as maternidades e os coidados. En moitos casos está tamén o desexo de ter unha casa para crear un fogar que, ao mesmo tempo, sexa refuxio de rutinas, aquelas que constrúen unha seguridade necesaria. Pero tamén falamos de fogares que acollerán os anhelos futuros delas e da súas familias.

Notamos como nesta parte acelérase o relato, quizais porque se aceleran as súas vidas entre traballos, crianza e coidados. Ao mesmo tempo, imos comprendendo, segundo as escoitamos, que os ritmos cos que fala cada muller son únicos e diversos. Algunhas exprésanse todo seguido espontaneamente, outras van amodo para que a narrativa teña un proceso coidadoso de elaboración, e algunhas borbóriñan, como se as súas palabras necesitasen silencio para expandirse.

Queríamos facer a casa aquí, claro. Entón alí había o centro galego e quen quixese coller o bar alí tiña que traballar os venres á noite, os sábados e os domingos. Entón collémolo e traballabamos toda a semana

EMIGRACIÓN

Como moitas outras parroquias do Concello de Ortigueira, en Santo Adrao xa había cultura de migración; de feito, a meirande parte delas teñen ou tiñan parentes, máis achegados ou afastados, que emigraran. Por iso, para algunhas delas era unha opción que entraba dentro das súas posibilidades reais.

Intuímos que nalgúns dos seus procesos tamén puido entrar en xogo a súa propia capacidade de imaxinar, de visualizarse traballando e facendo a súa propia vida nun país estranxeiro. Para moitas delas foi a porta directa a un traballo cunha remuneración que en España sería moi pouco probábel que se lles ofrecese. Ao mesmo tempo, esta experiencia supuña case sempre a elección de estar lonxe das raíces familiares e locais. Unha contradición emocional que dignifica, aínda máis, a elección que cada unha delas fixo coa súa maleta.

A DECISIÓN E A VIAXE

Situámonos arredor de sesenta anos atrás, e tratamos de imaxinar como foi para elas ese primeiro paso para mudarse a outro país. Escoitándoas comprendemos que a emigración é como un movemento vital que te empurra, porque entra case sen pedir permiso, e cando chega, decides que te *vas*. Para moitas esa toma de decisións foi unha oportunidade de empoderamento, cunha contorna non sempre a favor, foron capaces de escoitar internamente un pulo máis forte.

Nas súas propias eleccións, un dos motivos con máis peso era que un parente importante estivese alí para elas seguiren o seu rastro.

Marchei con quince anos a Venezuela. Primeiro foi miña nai e deixounos aquí a todos co meu pai. Estivemos aquí tres anos sen mamá e despois... non sei quen me falou de Venezuela. Mamá escribíame pero non me dicía que fose para alá, non, iso foi alguén de aquí que mo dixo. Ela foi traballar de empregada do fogar a Caracas. Entón, a min metéuseme tamén na cabeza ir. Veu miña nai vernos dúas veces en total. Díxenlle ao meu pai que quería marchar e el toleaba! "A onde vas tu! Como vas ir tu soa por aí arriba!...". Pois fun con quince anos!

A viaxe en barco ata alí foi marabillosa. Pero muller, con 15 anos como non me vai gustar... E ía ver a miña nai... Xa me dirás. Iamos seis nun camarote. Ía un de San Claudio tamén, e bárbaro! Pasámolo de marabilla, foron once días. Cheguei á Guaira, ao porto en Caracas e estaba miña nai... E a min xa se me abriron as portas do ceo todas porque estaba ela.

Subo, e a impresión do que chega a Caracas é que saes para coller a Guaira e hai os cerros, que están cheos de casiñas... Eu dicía, "pero aquilo non son casas!"

Primeiro foise mamá, despois fun eu, e despois veu meu pai con toda a tropa. Era velos baixar na Guaira... todo por alí un home con catro cativos... Aquilo era... Foi grandioso.

Maribel.

Cando xa tiña eu dezasete anos os meus pais volveron para Suíza e xa fun eu e máis os meus pais. **Mar**

A min levoume meu irmao para alá, porque el estaba alá, entón veume buscar con dezaseis anos. **Madalena**

Outra figura clave para impulsar o movemento era a parella e futuro marido, confiando no proxecto de crear unha vida xuntos.

Casei co meu marido con vinte e tres anos e el xa estaba en Inglaterra, e fomos a Cambridge. Cheguei e parecíame

moi bonito, de feito é unha vila preciosa, o que me gustaría volver... pero non vou volver. **Carmen B.**

Xa empezabamos a tontear e el tiña un irmao xa en Francia, en Dijon. Dous anos estaría antes ca min, despois veu, casamos e marchamos, e eu encantada. Era unha cidade moi bonita, moi antiga, tiña moitas igrexas e conventos.

Marisel

Neste caso, a historia de Carmen G. é unha combinación de dúas razóns. En primeiro lugar, o seu desexo persoal de abrirse a outras oportunidades profesionais e vitais:

A miña ilusión era... poden só ser... empezou a abrirse a emigración... Eu tiña vinte e un anos, quen ía comigho? Soliña non me atrevía moito, pero despois viu un matrimonio da Pedra que buscaba dúas rapazas para un sanatorio privado, no que traballaban eles e eu xa vin o ceo aberto. E que eu daquela era aventureira, era nova e o máis lonxe que fora era á Coruña, onde tiña unhas tías que eran as que me daban a roupa. Non ía máis lonxe pero así e a todo a min íame marchar... E funme para Alemaña cunha rapaza de Mera.

Fomos en tren, a viaxe horrorosa, tres días e tres noites. Era a primeira vez que subía nun tren e recordo tristeza porque meus pais fóronme levar á Coruña e choraban por-

que meu pai non quería que marchase... Porque a xente falaba mal dos alemáns por aquilo de Hitler e todo aquilo, e non me deixaban ir de boa ghana, pero eu vin aquel escape.. e dixeran pois vou.. en febreiro do 62. **Carmen G.**

E uns anos despois, tal como ela mesma nos conta con ironía, Carmen cambia de destino migratorio por motivos persoais.

El (meu home) díxome que non ía para Alemaña e eu como quería casar, sei que o quería un pouco... pois era ou deixallo ou casarme cun alemán... (rin). Entón fun para Francia, fronte a Xenebra. **Carmen G.**

OS TRABALLOS E A VIDA NO EXILIO

Interésanos achegarnos á súa experiencia máis cotiá, a como se foron adaptando pouco a pouco ao idioma, aos costumes e á cultura dese novo entorno.

E alí ben, porque a ver, no primeiro piso vivía o irmao do meu home e mais a muller, e tamén o primo do meu home e mais a muller. Entonces, eu no tiña moito problema porque cando estaba embarazada e non sabía, eu levaba a miña cuñada para todo, ata para ir á tenda ao principio

tamén. A xente era moi boa, ás veces ía á tenda e non pronunciaba ben e non me entendían, entón dicíanme: "pasa para dentro e colle". **Marisel**

As cousas eran moi lindas pero cando cheghamos alí... Tiñamos ao lado unha lavandería e sentiámoslos falar e agharrabámonos unha a outra e dicíamos: "Para onde viñemos! Dios mío, cando nos vamos a entender coa xente?" Porque Dios mío querido, nada de nada. Primeiros días fatales. Andabamos case como collidas da mao. Viamos o que se facía, iamos para axudantes de cociña, facer as ensaladas, limpar a verdura... E bueno, as pobres iamos tirando, como nos traían unha tradutora cada quince días... E ela íanos explicando e dándonos ánimos, que outra cousa non.. claro! **Carmen G.**

Carmen G. compara a experiencia entre Alemaña e Francia, e fala desde a súa vivencia subxectiva que, dalgunha maneira, pode ser un intento de fotografar a esencia de como ela se sentiu en cada un dos lugares.

En Francia o idioma era moito mellor, claro... Cen por cen, pero os franceses eran diferentes, máis fríos, doutra maneira. E tiñanlle menos simpatía aos españoles, pero os alemáns non! Con nosoutros queríannos! Eran marabillosos! Pero os franceses regular... **Carmen G.**

Para algunhas o idioma foi unha dificultade que se agudizou coa crianza, no caso de Carmen B. o feito de estar na casa coidando do seu fillo e traballando, non axudaba a que ela puidese integrarse plenamente en Inglaterra.

Fun cumprir os vinte e catro anos a Cambridge e antes dos vinte e cinco eu xa tiña o meu fillo. Eu non falaba palabra, entonces, estiven con el (meu fillo) na casa, e facía bufandas para unha fábrica. Carmen B.

Facemos un percorrido polos traballos que ían desenvolvendo dentro e fóra de casa. Chama a atención que inevitabelmente as rutinas danlles unha ancoraxe e ao mesmo tempo non lles deixan tempo para mirar ao pasado. Neste sentido, non falan case da morriña que puideron sentir, intuímos que si a experimentaron pero parece que non houbera permiso para iso; podería ser a maneira máis intelixente de soportar a distancia e centrarse no seu presente? Nun contexto no que as cartas eran o único instrumento de comunicación cos seus, non é estraño que se afixesen a saír adiante sen case contacto e apoio da súa xente. E ao mesmo tempo, van crescendo as súas relacións entre iguais naqueles lugares que se converten no seu novo fogar.

Primeiro estiven nun hotel de montaña facendo as camas; había un matrimonio que era de Asturias e outro que era de Ourense e falaba o español con eles. Pero facía falta xente para o restaurante e o meu irmao estaba cunha suíza (despois casou con ela). E tiñamos unha habitación para as dúas e ela ensinábame o francés e eu ensináballe o español e así fun. De pequena aprendes enseguida e ao cabo dunha semana o patrón mandoume baixar ao restaurante. Servía as comidas, os almorzos, e tiñamos horas libres ata a hora da comida. Serviamos a comida e despois tiñamos toda a tarde libre ata a noite. Pola tarde marchabamos a pé a un bar que era español a dous quilómetros e comiamos á española. Había patinaxe, moitísima xente española e falabamos entre todos.

Eu tiña que darlle todo o diñeiro que gañaba ao meu irmao para mandarlle ao meu pai, que en paz descanse (porque morrera mamá e estaban cunha obra na casa). Pero a min o que me gustaba era que eu tiña as miñas mesas. Cando marchaban os clientes eu non collía nada máis que as propinas, dáballes unha mao e na outra mao metíanme as propinas. Madalena

Eu funme acostumando, a xente empezounos a querer ben, eramos as primeiras españolas que tocabamos alí, e bueno, pois todo empezou a ir ben. Mandábannos cantar,

cantabamos cousas de aquí, cousas do mar... Nosoutros traballabamos moitísimo, a verdá é esa, non era unha broma. Entonces, cando chegamos nós a Alemaña aínda había casas tiradas, aínda non estaba toda reconstruída. Eu estaba nun pueble de augas termais, de baños de fango... e fomos tirando. O primeiro ano quedámonos alí para Noiteboa, xa se sabe como foi... moi triste. Sentíamos tocar as campás, nosoutros estabamos alí, as dúas solías pero bueno, pasou.

E despois, como acababa a tempada, ou tiñamos que vir para casa ou tiñamos que buscar outro sitio. E a patroa pois claro... Xa estaba acostumada con nosoutros e nosoutros xa sabíamos todas as historias de alí. Así que buscáronnos traballo nun sanatorio de mutilados de guerra, a paga era mellor e o traballo era menos, así que a señoríña con regalo e todo de Noiteboa, quedouse sen nosoutros, porque xa non volvemos para alí. Eu comecei a traballar nas habitacións, o traballo era bo e alí estiven 3 anos.

Carmen G.

Miña nai estaba coidando un neno e deixoume a min a casa coidándoo, e ela foise para outra casaña cerca.

Maribel

Van xurdindo para elas oportunidades de traballo a partir dos oficios que xa coñecían, como coser, coci-

ñar, ou facer labores de limpeza; e outras, como Mar, aprenderon un novo oficio montando reloxos.

Eu quedei na casa, traballaba desde alí cosendo colos de camisas e puños para un señor de aquí, de Ourense. Un día normal facía todo o da casa e o do neno, e cosía. Cosín todo o tempo que estiven alá. Estiven sempre así, criando o fillo, porque alí non había a quen deixarllo. Porque meus pais puxeron un negocio, tiñan unha grellada. Foilles moi ben, iamos para alí e comíamos, alí era o noso "xuntoiro" os sábados e cando había que facer algún acontecemento.

Maribel

Entonces, empecei a traballar cando o segundo neno cumpriu cinco anos, que empezou a ir á escola. Fun a unha señora que chamabamos "a gallega", non sei por que, todos eramos galegos... Ela traballaba nunha casa na que a señora quedou embarazada, entonces, veu xunto de min, se lle facía roupa. Despois díxome se lle ía coidar o neno, entonces, ía pola mañá, ata que chegaba a galega. E ademais cosía na casa para xente francesa. Unha vez a semana íalle coser a casa dunha señora maior e facíalle cousas para ela e para un fillo. **Marisel**

Empecei a traballar nun hospital de xente maior e de xente que non estaba ben da cabeza. Fregando, pasando a freghona, limpando os cristais e aghuan-

tando. E ao ano e medio xa empecei nunha fábrica de reloxo, alí si xa era coser e cantar, cambiou moito o traballo. Facía montaxe de reloxo, despois xa era todo automático, xa traballabamos con robots, MEM era a marca. Traballei alí ata que me vin, con trinta e catro. **Mar**

En ocasións as súas condicións laborais foron moi precarias, o que nos leva a reflexionar acerca de que a desigualdade cara ás mulleres non entende de fronteiras. Estas condicións, ademais, trouxeron consecuencias de saúde física e mental para elas.

Eu ía sen traballo (a Francia), comecei a traballar nas casas e encontrei un restaurante ao lado do lago, preciosísimo... Precioso o restaurante, claro. Traballaba catorce horas diarias! Porque a señora, que non tiña un pelo de tonta, díxome, "mira, eu douche habitación para o teu marido, pero ten que axudarche a ti algo, e tes que traballar o que faigha falta". E traballei ata que enfermei, si, polo exceso de traballo. Fun ao médico e dixen: "Pobre de min! A saber a onde imos agora". A señora díxome que non me daba a habitación se non traballaba algo, e eu non podía, así que marchei. Había unha familia de Cariño e estivemos con eles tres días, buscounos unha habitación e eu oín comentar que buscaban xente para unha fábrica, e fun para unha fábrica de metalúrxica. Estiven moi ben, case todos eramos españois e alí estiven ata que viñemos para aquí. **Carmen G.**

Eu primeiro fun á universidade de camareira oito meses. Despois cando dei a luz estiven criando ao meu fillo e mais facendo esas bufandas dunha fábrica na casa: confeccionalas, poñerlle as etiquetas, planchalas, iso era un inferno. Facíao mentres o neno durmía e pagábanchas a catro perras. **Carmen B.**

As obrigas laborais eran ás veces imposíbeis de conciliar coa vida familiar, e nunha encrucillada que non

daba tregua á dor chegaba a tremenda decisión de deixar os fillos en Galicia, na casa dos seus pais ou dos seus sogros. Para Carmen B. esta foi sen dúbida a etapa máis dura de vivir no estranxeiro. Cóntao co pesar daquela separación aínda na gorxa. Unha voz que se rompe incluso anos despois, se cadra porque segue sen encontrar consolo.

*Despois compramos aquí a casa (que foi o erro máis grande que fixemos na nosa vida, pero bueno, agora xa está). E deixei ao neno cos meus sogros en Couzadoiro e volvemos os dous. Chorei moitas lágrimas, non había teléfono, botamos tres anos e tres meses sen velo, porque se viñeramos xa non o deixabamos, xa nos pesara moitísimo. Foi moi difícil, encima enfermou de papeiras, houbo que leva-lo á residencia e estivo alí ingresado. **Carmen B.***

Algunhas delas tamén se embarcaban en negocios propios e dobrando xornadas de traballo, sen case momentos de descanso, para poder aforrar e pagar a casa de volta en Galicia.

Traballei nun banco vinte e seis anos para facer limpeza as noites. Entonces, o meu marido veu de conserxe ao mesmo sitio. Queríamos facer a casa aquí, claro. Entonce, alí había o Centro Gallego e quen quixese coller

o bar alí tiña que traballar os venres a noite, os sábados e os domingos. Entonces, collémolo e traballabamos toda a semana: o venres á noite tiña que facer catro empanadas, cocer orella, cocer polbo, cocer todo porque os xornaleiros que estaban nas construcións, nas viñas e niso, os sábados viñan todos comer alí. O domingo viñan xogar ás cartas, comer... Bueno, que tiña unha cociña que era tan pequeniña, tan pequeniña, que non podíamos nada. Moito tempo traballamos de luns a domingo, para que? Para nada! Pasámolo bastante mal e paseino ben despois.

Madalena

Despois eu volví a traballar á mesma universidade no centro de Cambridge de camareira. Ao final fun ao bar para xunto del (meu marido) para limpar nas mesas, recoller vasos... Facíamos as horas extras que nos daban... todas! Facía de camareira no verao cando non había estudantes, que facían conferencias de bancos, de moitas cousas. Entón alí daquela estábamos moi contentos porque nos daban propinas boas e mais faciamos moitas horas extras, que era o que queriamos nosoutros... cartos!

Carmen B.

O MELLOR DE ESTAR ALÍ

Coa intención de ter unha fotografía máis ampla queremos, de igual forma, deternos naquilo que recordan máis positivamente da experiencia migratoria. Para moitas, é un capítulo das súas vidas no que a estabilidade, a rutina, os vínculos no estranxeiro, e o trato recibido dan significado e benestar ao seu día a día.

A min gustábame todo porque Caracas era moi linda. Os de alí son buenísimos, a xente caraqueña é... buenísima, buenísima, danche todo. Non teñen nada eles porque todo o que teñen, dancho. E bueno, alí en Caracas o que había

era estranxeiros. Había vascos e de todo por aí. Despois había portugueses, italianos... así que era marabilloso.

Maribel

A miña vida cando fun a Suíza foi moi bonita, traballábase moitas horas pero tiñamos horas libres tamén. Paseino moi ben porque non traballabamos os domingos, iamos unha pila de amigos e facíamos as grelladas. Tiñamos unha chabola e facíamos o churrasco e estabamos desde pola mañá ata a tarde. Eramos un grupo con moitos amigos, iamos ao centro gallego o día da nai, do pai, en Fin de Ano... Ao principio moi mal, despois xa foi ben porque alá había moita unión entre españois, non sei noutros sitios, pero onde estabamos nós estabamos moi unidos porque, como non tiñamos familia, axudabámonos uns aos outros. **Madalena**

Dígoche que dos ingleses estou moi contenta e que alí encontrei a xente moi boa, mellor que aquí en España. Preocupábanse por min e axudábanme en todo sen saber falar. Das secretarias que traballaban na universidade alí cerca do bar, había unha que coma se fose da familia. A xente si, moi educada e fóra de serie. **Carmen B.**

Aí tiñamos familia, como se di, e os sábados e os domingos xuntabámonos. De verao iamos cos nenos ao lago que

había, de inverno, un día nunha casa e outro día, noutra. Xuntabámonos nas casas, de verao iamos para un campo, montabamos as mesas e a comida. Eramos un grupo de quince, entón os nenos encantados e nosoutros tamén, entón comentabamos de España... de volver... **Marisel**

Bueno, eu as fins de semana pasábao moi ben. Tiñamos un grupo de españois que eramos moi amigos. Iamos ao lago cos nenos, un levaba churrasco, outro tortilla, outro empanada, todos comiamos o de todos e os nenos estaban no lago e bañábanse e tomabamos o sol. En inverno soltabámoslos ou na casa dun, ou na casa doutro, e despois cando era Fin de Ano ou Noiteboa, alugabamos un local e celebrabamos todos xuntos. Alí moi ben, xa che digo que o peor foi traballar aquí na fábrica. Eu en Suíza paseino ben e o compañeirismo era moi bo. **Mar**

Con todo, mulleres como Carmen B. contan que o único tempo libre dedicábano a traballar aínda máis, no intento de que o tempo pasase máis rápido, na súa propia urxencia vital de gañar máis diñeiro para pagar antes a casa e volver a Galicia.

Nosoutros non fomos de andar de parranda nos bares. Aos bares iamos unha vez no Nadal, a un que ía o noso xefe, o xefe de cociña. Iamos á casa dos españois coñe-

cidos e tomabamos o té ou cacao ou o que fose... Pero de bares e restaurantes non andamos nada, eh. **Carmen B.**

A DECISIÓN DE VOLVER

Pódese entrever no diálogo con elas que o anhelo de regresar a casa está presente durante toda a experiencia migratoria como unha posibilidade real, e cando profundamos encontramos unha relación ambivalente detrás deste desexo. Por unha parte, son conscientes de que a estabilidade e independencia económicas que lles dá vivir no estranxeiro non puideron telas en España. Con todo, volver significa recuperar o equilibrio emocional dos afectos, sumado á intención firme de proporcionarlles aos seus fillos e fillas a sensación de arraigo á terra que as viu crecer.

Volví porque a empresa na que traballaba meu home foise para o sur de Francia e non quixo cambiarse, ademais os nenos tiñan nove e once anos. Eu si quería volver porque non quería que os nenos me quedasen alí. A nena encantada porque sempre dicía que quería vir para España e o neno non tiña problemas, dixo, "onde vaiades vós". Viñemos no 81. **Marisel**

Sacar a casa canto antes, porque a miña idea era que o neno empezase a escola aquí, porque sabía que, se a empezaba en Inglaterra, ía querer quedar alá. A que non me afacía era eu. O meu home estaría aínda aló pero eu non sabía falar unha palabra e os españois cos ingleses case non falaban, todo o que falaba era con españois e co meu home. Si que houbo momentos que o pasei ben. El botou trece anos e eu botei case sete. El pasouno ben e eu non, porque el falaba ben inglés, entendes? **Carmen B.**

Mestúranse os motivos de retorno, e decote entra a dúbida de cando era o momento adecuado para dar o paso. Carmen G. explica, e outras delas así o comparten, que unha das dificultades era que a familia de orixe non podía apoiar economicamente cando volvían, así que imaxinamos o difícil que era para quen quedaba, asumir que non había case nada que ofrecer.

Nosoutros estivemos moi pouco porque meu home non era de estranxeiro. Eu fun moi feliz no estranxeiro eh, iso si!. El quería ser camioneiro e dicía "así que xuntemos para un camión, marchamos". Eu que ía facer...! Viñémonos, mal feito, porque non tiñamos para o camión, había que facer a voda e había que casar, e había que pagar tudo porque os pobriños que estaban aquí non tiñan para esas cousas! **Carmen G.**

Para Maribel, en cambio, a volta veu dada polas circunstancias externas de Venezuela, a pesar da súa estabilidade económica alí, decidiron que era o momento de regresar, no 81.

Viñémonos aquí porque empezaron a roubar, non había seguridade. Cando eu cheguei era segura, bueno, aínda había vestixios de Betancourt, pero despois xa non. Foi segura ata os 70 ou así, pero despois, chiquita... Atraco por aquí, atraco por alí, atracábante no ascensor, nas escaleiras, ías pola rúa e quitábanche o reloxo e todo, bueno, en fin... Entón, díxenlle a Javier: "mira, vamos para España porque aquí calquera día quedámonos sen un... e hame fastidiar a min, a ti ou ao neno. Vámonos". "A España non, que aquí estamos situados, que imos facer a España!". Era no ano 81. El foi sempre taxista alí. Meus pais quedaron alá pero tamén vían a cousa moi mal e dixéronme que non ían tardar en vir. Estiven en total dezanove anos. Bótoo de menos e dáme moita peniña aquela xentiña... moita, moita... **Maribel**

O reto laboral é o máis importante ao que se enfrontan nesta etapa. Algunhas volven aos oficios que xa desenvolvían, como coser, traballar a terra... Ou asumen o cargo de sacar adiante un negocio. O certo é que a

situación económica da parroquia non facilitaba as cousas e moitas perderon aquela estabilidade que si tiñan no estranxeiro.

Meu home estaría un mes ou dous sen traballar e despois empezou a traballar para unha fábrica de Cariño, revestindo azulexo, e tivo traballo seguido. E eu púxeme a coser na casa para xente. E os nenos na escola en Ortigueira.

Marisel

Cheguei con trinta e nove anos e volvemos para Devesos e collemos unha taberna, a do Cristo. Estivemos 5 anos. Os meus pais volveran e estaban en San Adrián e dixéronnos que viñésemos para abaixo. **Maribel**

Como consecuencia dos diferentes intentos de conseguir unha seguridade laboral tamén se ve afectada, nalgúns casos, a súa saúde mental e emocional. Exprésano coa valentía de nomear a súa vulnerabilidade e de recoñecerse nunha experiencia compartida, porque non foi algo illado, senón un malestar colectivo que merece ser visibilizado e atendido.

Despois xa foi cando nos viñemos para aquí. Pensaba que nos saíra un traballo e non nos saíu, tivemos que ir para Narón e collemos un hostel sen ter puñetera idea diso. O

xefe saíunos moi ruín, que non tiña nada de alta e perdendo cartos fúmonos de alí. E volvemos para aquí e collemos unha cantina, "Bar Prieto". Podía contar cunha man todos os coches que pasaban para Cariño. Era moi pouco traballo. Ás dúas da tarde non tiñas vendido un céntimo e eu acordábame dos gastos que tiña e a min doíame a cabeza... Ata que enfermei dos nervios eh, así que o deixamos.

Carmen B.

E meu home empregouse na louseira tres anos, moito non ghanaba e aburriase e dixo "voume ir para Suíza de xornaleiro", e foise. Viña no inverno e íase na primavera e eu quedaba aquí con vacas, ás minchas, aos berberechos, con todo o que había e mais máis, coa pequena... Era unha vida escrava e o último ano que estivo alí eu collín unha infección moi grande de garganta e collín unha depresión grandísima e cando volveu díxenlle, "voume contigo" e funme con el. E deixei a pequena á miña nai. E compramos o camión, pero o pobriño tivo tan mala sorte que aínda non acabáramos de pagar e aos tres anos quedamos sen el. Tivo un accidente, tivo sorte de que a el non lle pasou nada, e nosoutros quedamos cun camión para chatarra e 50.000 pesetas por deber.

A vida foi dura porque xuntáramos aquilo e non había nada máis. Viviamos nunha casa alugada dun tío meu. A

filla xa ía maior e queríámoslle dar algo, porque xa foramos desgraciados abondo os demais, e empezou a estudar algo. A miña vida foi dura! **Carmen G.**

Tamén existe o loito polo retorno, porque alí, como a soidade da experiencia migratoria era explícita, xuntábanse cando podían, con máis españois, para darse o cariño e a comprensión que necesitaban. Con todo, ao volver aquí, notan como foi chegando pouco a pouco o efecto dunha sociedade máis individualista, onde a comunidade non ten a forza de cando unha vez partiron.

As lembranzas vivas desta etapa xa conviven con elas, alén da comparación das diferentes experiencias, quedámonos coa súa aprendizaxe.

A ver, a escola ensina moito pero para andar por aí polo mundo non che fai falta ler. O sentido común que recompilas... Puf, é increíble. Espabilas, ves... **Maribel**

A volta foi ben, pero se boto a vista atrás penso que o tempo máis divertido e feliz foi en Francia, porque despois xa era a vida que tiñamos antes. **Marisel**

Paseino mellor que na infancia. Botei trinta e cinco anos en Suíza, pero tiveron moitos problemas. Tiveron moitas operacións, é verdade que estiveron moi enferma, si, pero

paseino ben tamén, e tiveron un netiño. Pois mira, pero éche así a vida do estranxeiro, éche así. Aquí tamén se traballaba duro, ir ao mar... pero din, "ai, é que os que están alá...". Pero non, os que están alá era ir a contra o reloxo.

Madalena

Madalena rescata algo moi valioso nesta última reflexión, o contraste dos ritmos da contorna rural, do que marca a vida no campo, porque as que se foron ás cidades acostumáronse a *vivirse* máis rápido, case como un desencontro do tempo propio.

Cando rematamos de explorar o capítulo da emigración, as mulleres que quedaron, despois de escoitar con asombro, séntense agoniados pola forza do relato no estranxeiro.

A ver por onde vou agora eu... a ver...! Eu non saín nunca de San Adrián. De verdade! **Catula**

Iso si que son historias (referíndose ás que emigraron). **María Teresa**

O certo é que elas, coa decisión de permanecer na parroquia, tamén teñen historias valiosas que contar.

Bordei toda a vida, tiña sempre pedidos, nunca me faltaron. Levantabame ás sete da mañá porque despois tiña que ir ao terreo co meu pai e a miña mai, no maínzo, nas patacas...

TRABALLO PÚBLICO: OS DONS AO SERVIZO DA COMUNIDADE

A meirande parte delas tivo que asumir desde moi nova os traballos dentro e fóra de casa. Nun intento por ter un futuro estábel seguiron os pasos do negocio familiar ou aprenderon oficios locais. Para as que ficaram, as opcións eran sen dúbida máis limitadas. Desde a perspectiva actual, poderíamos caer na idealización da vida no campo, pero en realidade a opción máis probábel para elas era, en moitos casos, dedicarse a todo: ao campo, aos labores e oficios varios, e a levar a casa e os fillos.

Dúas constantes nesta etapa definen as biografías das mulleres de Santo Adrao: por un lado, que nas profesións que desenvolven ofrecían os seus talentos e dons para o ben da comunidade. E por outro, o alento incansábel de traballar para ter unha casa, coa intención de crear un espazo propio para botar raíces, un fogar onde poder acoller e permitir que os vínculos crezan.

VIDAS DE TRABALLO NA MOCIDADE

Elas gardan historias dunha mocidade que estivo marcada por deixar pronto a escola e dedicarse a traballar nos terreos da familia, cos animais, e ocupándose de todo o que comporta a vida no campo.

Cando deixei a escola había que ir para os terreos e ao monte, levar o carro ao monte... Alá estaban os meus irmaos. Ao chegar ao monte, o outro irmao, o Moncho, o músico, ía buscar a ghinda. Chamábanlle a ghinda, que amarraban ao carro despois para se baixar por alí. E, quen andaba co carro todo o día? Era eu, porque el nunca acababa de vir co condenado traballo da ghinda ata que estaba o carro cargado e preparado, e daquela dicíanos, "tiven que ir aló adiante... e tiven que ir a tal...". Pero el presentábase así, cando xa tiñamos o carro cargado. **Catula**

A miña vida de traballo foi moi dura porque como dixer, eu saín da escola con doce anos porque a miña mai estaba soa, meu pai traballaba en Feás, en industrias Pita, entón, claro, saía tarde. Na casa había vacas. E así fomos andando. Mamá era moi escrava porque tiñamos de todos os animais para axudar, porque o que ghanaba meu pai era para pagar a xente que nos viña a axudar coa pouca labranza que tiñamos, e algo para a axuda da vida. Non

era moita cousa, no era moita cousa... Entonces, a min tocoulle de ir aos terreos, de axudala a ela, de facer o da casa e eramos as dúas para todo. A miña ilusión era.. claro. E que nos sentíamos mal porque traballabamos bruto e non vías nada, nin lles podías pedir moito, pobriños, porque non podía ser. **Carmen G.**

Ás veces entra no seu relato a ironía, para quitarlle peso á carga que supuña un traballo diario que elas non escolleron, e unha cadea na que un acontecemento vai caendo detrás doutro, como as fichas do dominó, sen case nada de marxe de elección para elas.

Todo unha marabilla. Todo de cor de rosa. Cando saín da escola xa comecei a traballar. Traballei para unha muller, a que me ensinaba a coser. E despois fun para casa, que estaban meus pais e mais dúas irmás, porque a maior xa estaba en Suíza. Tiñamos unhas vacas, un porco, terra, e meu pai xa ía á louseira, que era de Barro de Mera. Entonces, eu tiña que arar, cavar, todo. De feito eu acórdome que era pequena, claro, o arado quedábame moi alto, eu poñíalle o ombro e daba volta, é verdade! Ir ao mulime para lastrarlle aos animais... **Lola**

Un posto nunha fábrica ou na louseira foron as primeiras oportunidades que non podían rexeitar, a pesar da dureza do traballo físico que se lles requiría.

Eu comecei a traballar aos quince anos nunha tenda que había aquí. Cocían o pan e vendían de todo. Despois con dezaseis, que xa viñeran meus pais outra vez de Suíza, fun a Cariño á fábrica do peixe, moi duro. Tiñas que baixar cunha señora que tivese experiencia, coller as caixas do peixe, botalas no xeo, tiñas que descabezar, moito frío... Despois ía para o cocedor, empacar, meter nas latas, de oito da mañá á unha. Despois das tres ás sete. Ás veces había horas e quedabamos a facer horas, porque che pagaban máis, claro. **Mar**

Despois, con vinte e un, morreu o meu pai na louseira, que xa era de Campo. Entonce, as mulleres soas non tiñamos moitas opcións, entón, veu Campo un día a casa e dixo: "se queredes, vide para Mera, na Ponte de Domingo Flórez, tamén hai mulleres traballando e están embalando". Entón animámonos e fomos a Mera, que estaba a nave da lousa onde se embalada e se cortaba igual que despois en Cuiña. E traballamos na louseira, eu traballei un ano, porque despois casei, que tiña moito apuro, sabe Dios... ninghún! **Lola**

Sorprende, igualmente, que incluso coas dificultades que atravesaron son capaces de recuperar o ánimo xuvenil que recordan daquela época de celebracións e amizades.

Eu tiven unha mocidade preciosa con amigas boísimas, si señor, traballabamos moi bruto, había carencia de todo, pero ao fin e o cabo, era bonita, éramos felices e xuntabámonos para ir as romarías... **Carmen G.**

BORDAR E COSER

A paixón por bordar e coser comeza para algunhas delas desde ben cedo. No caso da relación das irmás María Teresa e Marisel técese arredor dunha urda compartida desde que eran pequenas.

A min gustábame moitísimo bordar e a irmá do cura bordaba. Entonces, eu que era pequena, porque se foron cando tiña eu dez anos, como a vira bordar a ela pois xa me gustaba. Eu poñía unhas táboas e un tronco para que me fixese así (simulando unha máquina de coser) e unha verza... E ía picando... **María Teresa**

Bordaba nas verzas! **Lola** (Rin)

Meus pais eran labradores e eu despois de deixar a escola fun a Mera a clases particulares a unha señora que as daba. Era Maruja, que era irmá do cura que tínamos en San Adrián. Fun un ano. Gustábame estudar. Despois

xa fun a aprender a bordar e estivemos, non sei, ata que casou a chica que nos daba e, daquela, xa vin para a miña casa e empecei a bordar con dezaseis anos. **María Teresa**

Saín da escola aos quince anos e fun aprender a coser. Primeiro fun polas casas cunha costureira que andaba polas casas e eu ía tamén, e levaba a máquina na cabeza. Despois fun a Feás, que había unha que tiña un taller de costura e ensinaba. Chamábase Fé, e despois, cando xa ía sabendo, vin para á casa e cosía e tiña continuamente traballo. **Marisel**

Van internándose nesta tarefa creativa e traballosa á vez, cosen e bordan para outras persoas de fóra e para a súa familia. Por como o contan comprendemos que foi un tempo de pór en valor os tecidos, os patróns e os deseños propios; non cosían para producir cantidades grandes, facíanos para crear prendas valiosas e únicas.

Tivemos un taller. **María Teresa**

Ela bordaba e eu cosía. **Marisel**

No verao as nenas tiñan que saber "puntos" para empezar o bacharelato. Entonces, ensinabámoslles. **María Teresa**

*A min gustábame coser, e mellor cando era para xente que quería cousas máis complicadas. Traballaba para unha de Ortigueira que sempre me traía os detalles, era o que me gustaba a min, cando era unha saia recta. **Marisel***

Ás veces este labor téxtil, manual e delicado, que achegaba harmonía e beleza aos fogares, tíñase que combinar co traballo nos terreos, os labores de casa e os coidados aos familiares.

Bordei toda a vida. Levantábame ás sete da mañá porque despois tiña que ir ao terreo co meu pai e a miña mai, ao maínzo, ás patacas... Daquela facíanse enxovais ás rapazas. Entonces, encargábanmos, traían sabas ou manteis para bordar. Tiña sempre pedidos, nunca me faltaron. Así que xa se compraban nas tendas, pois empecei a bordar para o comercio. Unha rapaza de Feás traíame ela para bordar, pero xa eu era de trinta e pico ou case corenta. Facíamos para nenos, Pili Carrera, cortinas cando empezaron as casas rurais... Madre mía! Moito traballei así cara adiante, teño joroba! A de Feás era a intermediaria que me traía as cousas.

Eu facía todo na casa. Os meus pais xubiláronse e ao tempo morreu meu pai. Xa non tiñamos vacas. Miña mai axudábame co bordado, recortábame, porque aquilo era...

colos, colos, colos, vinte, trinta... Daquela non paraba de traballar. Despois morreume mamá... E eu "costureira e solteira"... **María Teresa**

Borda moi ben!!! Aínda borda agora. Canto ela traballou!
Catula

Tamén Maribel, Lola e Carmen B. coseron en diferentes etapas da súa vida. Algunhas atravesando as dificultades do mal remunerado que estaba este labor que realizaban principalmente mulleres. Quizais é unha das profesións asociadas que máis valor perdeu co paso do tempo, debido ao cambio do modelo de produción.

MARISCAR

Outro dos traballos que rescatamos entre as biografías das mulleres de Santo Adrao é o do marisqueo a pé, que a diferencia do de bote, tamén o realizan sobre todo elas. En condicións realmente difíciles, conseguían coller marisco e vendelo a compradores da zona que despois o distribuían. Este labor normalmente era un complemento económico que sumaba aos ingresos familiares.

*Eu ía ás ameixas, tamén ía Lola, só que empecei eu un pouco antes. Gañabamos, pero era duro. **Catula***

*Fun ás ameixas con Catula, que ían Catula e Maribel. Iamos coa marea, iamos máis de inverno que de verao. Iámolas vender, apañabamos mazás para vender tamén. Collíamos as que podíamos e despois vendíámolas. Viñan os compradores aquí a un sitio a compralas, non había taxa daquela. Ti podías coller as que puideras. Daquela había... que agora non. Eran cartos que viñan de máis. Non era duro, era rascar para coller berberechos. **Lola***

No caso de Catula foi grazas ao seu tesón para mariscar, que tivo o empurre para comezar a reconstruír a súa propia casa, con axuda da súa irmá.

*Despois empezáronse a facer os "cartiños". Miña irmá, que vivía en Alemaña cando viña traía cartos que facía alí, claro, e estaba sempre batallando: "métete nunha casiña que cartos téñoos eu", díxome sempre, "que che axudo". E quedou a casiña vella coa vaca, que aínda a teño, porque estamos encariñadas con ela, porque alí nacemos catro de nosoutros. **Catula***

O relato vaise enriquecendo, Maribel comparte coa súa expresividade particular como era a nivel físico esta actividade para ela, Lola e Catula. Cóntannos que

era máis duro coller ameixas que mariscar. Intuímos que hai moito máis, unha sabedoría que vén de aprender a observar as mareas, a ler o estado da mar ese día antes de entrar á auga, e a desenvolver o sentido do tacto para identificar onde cavar.

*Comecei a ir mariscar con Catula, un día a min doíame a cabeza espeso, moitísimo. Estaba gravíisima. E Catula estaba cavando e encontraba ameixas. Entón díxome, "dóече a cabeza?". Eu díxenlle que moitísimo e díxome, "ponte a cavar aquí" e como había tantas... pasoume a cabeza! Outra vez leváronme para Ostreira e eu non vía o camiño... Ai non! Por aquí no xuncal... Eu tiven medo, nunca así me metera, había lama movediza, esas condenadas cavando, cavando, cavando tranquilas... E eu non vía o camiño para fóra porque ademais, canto máis pelexas, máis afundes. **Maribel***

*O de mariscar era rascar pero o das ameixas había que cavar toda unha marea. Mariscabas berberechos que eran máis, na area, as ameixas máis na lama. Coa lama había veces que te metías ata aquí (senalando a cintura). **Lola***

*Era custoso mariscar as ameixas. **Catula***

*Ai...! Era! Cunha sacha cavando alí tres ou catro horas. **Lola***

E ao mellor andabas de aquí a alí e non aparecía unha condenada! Había algunhas de tres mil pesetas o quilo, e as outras máis pequeniñas de dúas mil pesetas, verdade? (pregúntalle a Lola). Axudoume moito a pagharlle a miña irmá a casa "cóñula". Cando non andabamos ás ameixas había que andar ao terreos e nos montes. **Catula**

Catula tiña moita paciencia para cavar e non se aburría!. Aínda que non encontrases moito, ías cavando. **Lola**

Eu tiven moi boas amigas. Leveime moi ben, ademais todas eran no mar. As de Feás... todas. **Catula**

Escoitándoas comprendemos que este é un oficio colectivo no que a sororidade dábase de forma natural. Por un momento imaxinámoslas no seu baile particular na auga, entre o compás que marca cada onda, dialogando co mar para que a súa tarefa fose o máis sostíbel e respectuosa posíbel coa contorna.

O oficio do mar está tamén no papel que xogou na parroquia, como vimos no primeiro capítulo, a lancha de Raimundo (o home de Catula). Aquí ela mesma nárranos como foron os inicios.

Despois de casada pasou que nos levabamos ben (con meu home) pero non había tampouco os cartos para comprar

a lancha que tiña miña sogra, que a vendían. Entonces, que fixen eu? Porque Raimundo, pedir non hai prestare... Miña xoia! Ai! El se tiña cartiños prestaba todo. "Eu, Catula, non che me atrevo a ir xunto as túas tías e pedirllas os cartos para comprar a lancha". E díxenlle, "miñas tías quérencheme moito, vouche ir eu" e efectivamente! Xa vin cos cartos á casa! **Catula**

DESPACHAR

Entre as diversas profesións encontramos tamén a de despachar en comercios e restauración, unha tarefa que, algunhas como Carmen B., xa fixeran de pequenas, e na etapa adulta tiveron que repetir. Nalgúns casos, este oficio implicaba realmente todo o relacionado con cociñar, limpar e servir, de aí que tivesen tamén un desgaste físico tremendo nos seus corpos.

Despois xa eu empecei nunha casa en Ortigueira, e despois fun para un bar en Cariño que bueno, nunca tanto traballei na miña vida como alí. Tiña que facer tres pisos. Cando tiña ela moito apuro na cociña baixaba, tiña que preparar ensaladas, limpar luriñas, tiña que facer salpicón, tíñalle que poñer os primeiros pratos, ás veces levárllelos ás mesas, planchaba a roupa de todos... E despois

aínda mandábame limpar a casa dunha irmá del, que tamén alugaba. Eu alí xa non andaba, voaba, nin comía, nin podía comer. Doíame dos pés á cabeza... E pensar que agora teño que facer a miña casa, como hei facer! E o cativo, que xa estaba na universidade, pedíalle que me pasase polo menos a aspiradora na casa.

*Despois díxéronme que ían pechar, e eu tamén collín tendinite nesta mao e xa non podía nin coller os cacharros, nin levar os pratos para o restaurante. Pasei unha dor alí... Como un can, e deixeiño. Fun a rehabilitación pero non me curei. Con todo iso aínda me viñeron buscar para ir a unha casa, e botei catro anos alí ata que o vello morreu. E despois xa case me xubilei e listo. **Carmen B.***

*No 80 comecei a repartir pan aquí, na panadería de San Adrián. E no 90 comprámoslle a tenda e tiven a tenda quince anos. Xubileime con cincuenta e nove, porque tive-ra un problema nun peito e sacáronme unha pagha. Entón xa me xubilei e despois xa foi así a vida. **Lola***

OS COIDADOS: POÑENDO A VIDA NO CENTRO

Tamén querémonos deter no seu tempo e dedicación como coidadoras nas súas contornas familiares, xa que ás veces, parece que nesta sociedade é algo que

se dá por suposto entre as súas obrigas como mulle-res. Pode que lles custe poñerlle palabras a unha tarefa desta magnitude e que ademais acontece no ámbito privado. Achegámonos, da man do seu relato, a unha vulnerabilidade que, a miúdo, non está dignificada. Na era da autosuficiencia elas recordan que, na nosa humanidade, está tamén a necesidade dos coidados.

*Eu coidei da miña nai cinco anos, vinte e catro horas ao día. Era difícil, porque sempre non foi ben, nos primeiros tempos, pobriña, estaba ben. Despois desorientouse, despois tirábase da... Eu quería moito e dábame moita pena, ademais estaba cega e mal. Era duro, porque eu era a súa filla e non tiña a ninguén. Pero estou contenta de telo feito porque era miña nai e fixo moito por min. Meu home tamén me daba moito apoio, pero claro... Non te podías escaquear daquilo, era todo o tempo. **Carmen G.***

*Elvira, que participa nestes encontros principalmente como persoa que acompaña a Catula (porque ela é de Senra, outra parroquia ortegá), atreve-se a compartir sobre a súa relación cos coidados. Na súa propia experiencia comprendemos o sabor da contradición polos momentos de alivio nos que podía liberarse dos coidados diarios. Eu coidei a miña nai, o meu sogro e a miña sogra. **Elvira***

Vas cumprida, muller! **Carmen G.**

Morreu meu pai e a miña nai veu para Ferrol connosco. Despois o meu sogro estaba mal, tiña demencia senil, párkinson, bueno, pois leveinos aos tres para Ferrol. Eu traballaba e máis atendía aos tres. Deixáballes todo feito, lavado o meu sogro, e collía e ía ao traballo. **Elvira**

Si, señor. **Catula**

Despois viña o meu marido do traballo e era el quen lles daba a comida. Nestes tempos, non estou falando de hai moito, foi hai sete anos. O meu irmán estaba en Vigo e por Nadal levaba a miña nai, e ao mellor botaba dous meses con eles alá. Bueno, pois era algo de alivio, descansabas un pouco, pero o resto tíñalo sempre. **Elvira**

Eu coidei do meu pai porque tiña demencia senil. Non podíamos deixalo porque se quería levantar, pero despois xa non podía. Teñen a obsesión de ir para onde naceron. Chamaba pola súa nai, polos veciños... **María Teresa**

Comentamos con María Teresa como, ás veces, o feito de estar solteira, fai que se lle atribúa directamente a responsabilidade de coidar os proxenitores.

Non me importaba, eu xa sabía que ía ser así. Marisel tiña a súa vida e eu estaba solteira con eles. Mamá ganchillaba colchas, alfombras preciosas, pero marchou. Porque aquí non quedamos naide. **María Teresa**

Así é a vida. **Catula**

Incluso se en ocasións se encontraron "á deriva" do coidado familiar, entre os seus testemuños desvélese outro matiz: non o fixeron para pedir recoñecemento, fixérono porque as entrañas non lles permiten renderse, porque ser vulnerábeis é unha forma de conectar-nos, e no profundo, saben que a vida non se sostén se non coidamos, se elas non coidan.

Eu si quería ser nai, o que non quería era ter moitos fillos, porque como nosoutros fomos oito, ía cansadiña. Eu dicía "ai! eu como case... eu non quero ter tantos fillos!". E así tiven sorte

AMORES, MATERNIDADES E CRIANZAS

A etapa adulta é o espazo para a madurez nas súas relacións e, neste sentido, interésanos rescatar as súas historias para comprender como nas últimas décadas cambiaron a forma de vincularnos. Igualmente, as súas biografías están atravesadas, de maneira inevitábel, pola experiencia da maternidade e a crianza. Penetramos agora no universo dos vínculos, coa intuición de que pode ser moi transformador que lle deamos o valor necesario para que forme parte da historia de Santo Adrao.

OS BAILES NAS FESTAS

As festas, xa foran en Santo Adrao ou nalgunha parroquia dos arredores, eran case a única oportunidade de gozo, baile e moceo que tiñan. Catula, que mantén un entusiasmo intacto por aquelas vidas de mozas, dille á

súa cuñada Elvira, cómplice, "mira, cóntoche". E comparte as historias dos seus primeiros bailes.

*E aínda de solteira, sabes tamén de que me acordo, nena? De como bailei o condenado do tango en Serantes. Iamos ao lindeiro, alí a un terreo, entón poñíámonos na entrada porque así o can e as vacas non se podían ir, porque estaba o río. E alí na entrada era onde practicabamos meu irmao e mais eu bailando o tango, porque viña a festa do día oito! Entón, había que ir practicada alí. Tanto practicabamos no terreo que cando veu o día oito plantámonos alí a bailar... Ai! que ceghe, eh! Se vos minto, que ceghe! Pasiño para alí, pasiño para o outro lado, pasiño para aquí... Non sabes? (Érguese e ponse a facer os pasos diante de todas). "Ai! mirade a estes pequenos!", dicían e logho nos fixeron corro e bailabamos todo o que tocaban. **Catula***

Recordamos con elas como era antes ese ritual de mocear nas festas e que códigos marcaban o paso do xogo. Este momento da conversa merece ser capturado a través do diálogo textual.

Os rapaces eran os primeiros que sentaban, as rapazas bailabamos e eles miraban. Ían elixir as mozas.

María Teresa

De elixir nós nada, eh, se che viñan, ben; se non, nada.

Marisel

*Os que máis viñan por aquí eran de Cariño, de Ortigueira, de Feás... **María Teresa***

*Mozas de San Adrián casadas con mozos de San Adrián non hai moitos, eh. **María Teresa***

*Eu. **Mar***

*Pero tu onde o coñeciches? **María Teresa***

*En Suíza. **Mar***

Rin todas.

Aos que non nos ghustaban negabámoslles o baile.

Carmen

*Non estaba ben visto dicirlles que non. **Marisel***

*Ás veces non che caían ben. A min unha vez pasárame en Cariño nunha discoteca, antes de ir a Suíza, viñera un chaval a quitarme a bailar e díxenlle que non, deume por dicirlle que non, e despois na peza seguinte non, na outra máis, veume quitar e bailei. Cal é a miña sorpresa que no medio da peza deixoume quedar soa alí plantada. **Mar***

Non é a primeira vez eh, os homes vingadores.

María Teresa

*Sobre todo sendo coñecidos, sendo un veciño que non che gustaba ou que non bailaba ben... Ai! Pois te tiñas que aguantar! **Marisel***

Incluso entre o aire distendido da conversación saen á luz as dificultades e as desigualdades como mulleres nestes encontros festivos, onde non estaba ben visto que levaran a iniciativa e tampouco que decidiran libremente con quen querían bailar.

NAMORAR E COÑECER AO HOME

Recordar os inicios das súas historias de amor forma parte tamén do legado cultural da época porque nos axuda a achegarnos a como eran as relacións naquel momento. Ás veces parece que o azar xa confabulara para que se dese o encontro, por exemplo, nos seus destinos migratorios. Noutras ocasións, a parella foi pouco a pouco coñecéndose, incluso con tempos separados na distancia onde as cartas eran a única forma de contacto. Ademais, recuperar estes momentos de namoro sácalles máis dun sorriso. Xurde quizais un pouco de vergoña, pero tamén a picardía e unha actitude liviá de xogo.

El foi coa miña nai á Guaira a buscarme, tiña que vir en taxi e como xa o coñecía díxolle “vamos, que me vén a filla”. E así encontrei ao que foi o meu marido, que era tamén de Devesos, e eu non sabía nin que existía. Casei aos dezaseis e aí che foi... Casamos polo civil, porque para asegurar hai que casar, polo menos, alí o que vale é o civil. Mandamos a pedir os papeis ao meu pai, porque claro, había que pedir autorización... Porque eu era menor.

Maribel

E dunha vez veu coa miña cuñada, porque xa me dicía, “heiche traer un día ao meu cuñado para presentarcho, que veu de xornaleiro tamén e tráiocho para que o coñezas”, e viñeron. Acórdome ben. Sentaron e segundo sentaron, Carmen pedira un chocolate cun vaso de leite, e segundo ía coa bandexa, o vaso quente xa llo tirei enriba ao meu home. E desde aquela sempre me viña buscar ás noites, cando pechaba, porque eu vivía co meu irmao nun apartamento. Meu irmao no me deixaba nada.

Unha vez que veu el a España de vacacións non quería que quedase no apartamento, e díxollo ao patrón, se me daba unha habitación mentres... E deixou a un matrimonio de Ourense vixiándome. Pero cando tiña libre iámonos ao cine e eles estaban sempre detrás de min. Tamén, como

el me deixara as chaves do apartamento, íamos para alí! Entonces, eu subía á habitación, chamaba á porta para que o patrón vise que chegaba e despois volvía saír. Paseino ben. **Madalena**

Eu coñecino aquí, o que pasa é que despois tivemos correspondencia, e por iso fomos mozos. El estaba facendo o servizo en Ferrol e despois foi para Francia cun irmao. **Carmen G.**

Entre elas encontramos tamén historias de vaivéns, que lonxe de idealizar os noivados, expresan a realidade dunha relación onde o amor vai construíndose entre as dificultades do día a día.

Ao meu home coñecino pois por unha veciña, Sagrario, que era moi amiga nosa. Eu estaba con tifo moi mal, e Raimundo, meu home, era moi amigo dos meus irmaos, e un acababa de morrer. Entonces, Sagrario díxolle, “tamén está moi maliña a Catula, quérela ir ver?”. E cando chegou el arriba a verme a min tanto me daba, porque non tiña confianza con el, porque era catro anos máis vello ca min, e eu tiña vinte, pero despois, tempo andando... **Catula**

Dígalle que non lle gustaba! **Elvira.**

Raimundo? Ai, non! Era feo (rin todas). Si, era feo, non sabes que tiña? Bo corazón! (Ri moito, e rimos todas). Miña filla, eu ía para as festas e non... Gustábame máis un de Feás. Agora empezan cun mozo e están todo o día con el, antigamente era pasear, pasear por Serantes e á hora de entrar no cine, se acaso víñanche dar unha volta. Pero con todo iso o final funme enghedellando e botei catro anos. Porque claro, o outro que me gustaba botou moza noutro lado. E despois, seguí con Raimundo, que era bueno.

Catula

E logho foiche moi ben con el, somos veciñas!.

María Teresa

Ai, si! Despois foime moi ben, non habíalo mellor! Miña xoia, morría por min e tiñaste que encariñar cunha persoa boa! El foi moi bo home. Eramos pobriños, é verdade! Oes, se che digo... é para rir, eh! Casamos e á noite, á tardiña, era a merenda pola tarde, e díxenlle eu: "Raimundo, eu vin sen cartos, tu tes algo?". "Algo teño nena, o mellor de todo é que estamos xuntos". Para o outro día pola mañá, miña soghra mandou á cativa cunha botella de leite e metade dun bolo de pan, porque éranche os tempos malos. **Catula**

QUEDAR SOLTEIRA NAQUELES TEMPOS

O mesmo valor ten a historia de María Teresa. É simbólico dar espazo ás historias de mulleres solteiras, que se ben é unha situación máis frecuente no contexto actual, non era tan habitual na súa época. O seu relato trae unha vitalidade poderosa, porque mostra a unha muller que puido cultivar as súas paixóns, e desde aí tecer vínculos profundos coa súa comunidade.

A min non me fixo trauma ningún quedar solteira. Na miña familia hai moita solteira polos dous lados. A min dinme, "tu por que non casaches?". Porque naide me dixo "te quiero". Ao mellor, se me dixesen "te quiero", pois igual... Eu non andei buscando. Nada! Despois morreume mamá e fun á casa de miña irmá quince anos. **María Teresa**

Dos cincuenta que tiñas cando morreu mamá, aos sesenta e cinco. **Marisel**

Levei a máquina de coser para a súa casa. **María Teresa**

Andaba co negocio ás costas. **Marisel**

E entón arranxei o tellado da casa dos meus pais, que ma deixaron a min, e pedín unha subvención porque case non tiña cartos para facelo. Pero dixéronme que tiña que vi-

vir na casa, así que volví, e desde aquela vivo alí. Tamén coidei aos fillos de miña prima que enfermou, e ao tempo bordaba. Ía polas mañás, facía a comida, facía todo o da casa. **María Teresa**

OS SEUS EMBARAZOS E OS SEUS PARTOS

Os embarazos e os partos abren a porta a unha vida nova. Son momentos de auténtica celebración e felicidade. Ao mesmo tempo, dado que non podemos controlar todo o que sucede, hai sempre un risco cando as mulleres dan a luz. Así o expresan elas.

Cando pos a intención en mirar atrás, en determinados momentos da conversación a dor dalgunha vivencia entra e provoca unha greta enorme, como se volveuse para rompernos por dentro. Esta vez o testemuño da maternidade de Catula québranos a todas na habitación, porque tamén serve para mostrar a forza compasiva de todas as mulleres que sufriron unha experiencia desta gravidade.

Tiven unha nena e morreume ao nacer. Díxome o médico que era primeiriza, e que nos queixabamos antes de tempo, e tivome alí unha noite enteira pelexando, e des-

pois tiven que ir para Ferrol. E cando cheguei a nena xa estaba morta. Nada... Non ma deixaron ver, non vin nada desa nena. Porque sabes que me dicía a monxa condenada da comadroa? "Era demasiado bonita para estar neste mundo". Mira que... Arrancadas... E botei dezasete días alí ingresada, non sabes? E viña outra vez sen un peso para casa (ri), que daquela había que pagar tudo. **Catula**

Despois cóntanos que tivo dous fillos na casa co médico que viña de Mera, Don Urbano, e tras o segundo parto, tivo de novo dificultades de saúde.

Raimundo andaba na barca para un lado e para outro, e sempre viña para as cinco da tarde. Eu daba a luz, se acaso, hoxe á noite, e para o outro día pola mañá el ía barquear e viña ás tres ou así para casa. E non daba vido Raimundo para casa, e coa mesma parece que sentín un ruído e aparece o coche de Mera. Dixen, "voume levantar un pouquiño da cama a ver se o vexo". Pero viña meu cuñado no coche para dicirme que Raimundo quedaba na cama enfermo. Tanto pelexou esta tonta de noite para dar a luz (referíndose a ela mesma), e claro, pobriño, el colleu catarro, ou que sei eu (di con retranca), e non puido vir para casa. (Rin todas pola ironía de Catula). Claro, tan maliño estaba que lle dixo á súa mai, "métete un pouquiño na

cama que así non vales para ir". É certo, verdade María Teresiña? E así que pasou das tres da tarde, Raimundo aínda non viñera para casa. E veu a miña cuñada de Leixa e díxome, "Raimundo tenche que quedar na cama porque estache ben enfermo, e veño eu para xunto a ti". E que pasou? Que eu perdín a cabeza! **Catula**

Deulle unha embolia. **María Teresa**

María Teresa, como eran veciñas de toda a vida, foi quen coidou a un dos fillos de Catula cando ela estivo ingresada en Ferrol. E cóntanos tamén como a nai de Catula coidou e alimentou a outro dos nenos.

O que vos quería contar era que o neno, claro, primeiro mamou e despois non tiñan leite, porque Catula non estaba. Entón dábanlle o leite rebaixado da vaca. A irmá levaba as cousas todas coma tiña que ser, pero a nai dixo, "mira, se morres é o mesmo, eu vouche dar o leite enteiro", porque se aquendaban a mai, que se levantaba á noite unhas horas, e as outras, a irmá. Deulle o leite enteiro como viña da vaca e o neno durmiu como un tronco.

María Teresa

As dificultades compártense tamén para as que viviron os seus embarazos e partos no estranxeiro, co que implica atravesar por ese período vital nun lugar onde non podes comunicarte na túa lingua materna. Parece que ao final elas asumen o sacrificio e as preocupacións de dar vida nesas circunstancias.

Eu como era moi lista, caín embarazada e tiña moito medo de dar a luz en Francia, porque ademais tiveron moitos problemas, empezou a baixáreme o ventre... Eu pensaba que ía morrer alí, eh! E viñémonos. **Carmen G.**

Ao mes de estar alí (en Inglaterra), quedei embarazada, que iso foi o peor, foi tremendo. Tiña que vir o meu marido comigo a todo, ás revisións xinecolóxicas, porque eu non

sabía dicir nin “teño dor”. Tiven un embarazo bastante malo, ao final tivéronme que facer a cesárea, paseino moi mal. **Carmen B.**

Casei con dezanove anos, facíamos coidado (referíndose á prevención dos embarazos), pero cando andabamos facendo coidado foi cando me apareceu a primeira, non? (rin). Non sei como, non sei como, que me apareceu... Pero o pasei moi mal, porque os últimos meses tiven que entrar nunha clínica para gardar repouso, que se non perdía a Mónica... E como traballaba en hoteis e co bar tamén e co fume... non sabes? Pasei un mes case sen poder traballar. Despois volví a empezar e ao pouco tempo dei a luz e tiven que facelo con cesárea. Eu non tiña a naide e paseino mal. **Madalena**

OS TEMPOS DE CRIANZA

Cando profundamos comprendemos que se fai máis diverso o relato na experiencia da crianza para elas. E descubrimos que vivir fóra tamén tiña as súas vantaxes, como os avances médicos de Francia para Marisel. Ou a situación de Maribel, que en comparación con axudar a criar a oito irmáns e irmás, ela puido decidir ter só un fillo.

O meu neno naceu alá en Venezuela. Dei a luz en Maternidad Concepción Palacios, nun hospital alí. Ao neno criei-no eu porque non había ninguén que me axudase, porque os meus pais traballaban. Eu facíao con moito gusto, eh! Eu si quería ser nai, o que non quería era ter moitos fillos, porque como nosoutros fomos oito, ía cansadiña. Eu dicía, "ai, eu como case, eu non quero ter tantos fillos!". E así tiveron sorte. **Maribel**

Dei a luz en Francia porque era ao principio. Menos mal que tiña á miña cuñada que ía comigo. Dei a luz no hospital aos dous. Eu tamén penso que o levei ben, porque era unha cidade, era en Francia, estaba un pouco máis adiantada que España. Eu tiveron unha prima miña aquí e dicía, "tes toalliñas para limpalos, tes cueiros que non hai que lavalos". Aquí tampouco todas deron a luz nun hospital, por iso o tempo que estiveron alí para criar aos fillos foi moi ben. Tamén criei ao fillo daquela señora que vos contei, e dous días á semana traíámolo a casa porque ela ía a ximnasia. E ceaba con nosoutros, cos meus fillos, que eran un pouquiño máis maiores, e o neno encantado, cando o levaba coa nai choraba... Estaba contento cos meus. **Marisel**

E con todo, hai un factor que tamén inflúe, criar no estranxeiro implicaba na meirande parte dos casos, que non tiñas familiares con quen deixar aos teus fillos e

fillas. Ademais as xornadas de traballo alongábanse irremediabelmente, facendo da conciliación case unha utopía inalcanzábel.

Cando dei a luz foi cando comecei a traballar en fábricas de facer mantas, de facer chaquetas de inverno. Carmen, unha muller de aquí, mentres eu traballaba gardábame a nena, levábaa pola mañá. Menos mal que tiña amigas e en vez de levar aos nenos a gardería eu coñecía a unha señora que me coidaba as nenas, non? Pero había que levantarse ás cinco e media para preparalas, e comezar a traballar ás sete e media ou oito. Traballaba en hoteis e fábricas. Levala para comer, despois ir buscala outra vez. Á noite chegabas e tiñas que facer a comida, tiñas que preparar para o outro día, tiñas que lavar, que pasar o ferro... Pero tiveron un marido que me axudou moito.

Madalena

Alá tiveron os dous fillos. Para min non foi fácil, alí dabas a luz e tiñas solo nove semanas, non tiñas máis, e se collías unha semana antes de dar a luz, perdíala. Alí levabámo-lo a unha gardería que tiña moitos nenos españois e suízos. Daquela tiñas que levantarte, levantar aos nenos tan pequeniños, coa neve, levalos á gardería, correr, ir para o traballo, cadrar as comidas, despois volvelos coller... De

noite moito non durmías porque do outro día tiñaste que levantar igual, facer o da casa... Foi duro. Sempre correr, levantarte moi cedo. **Mar**

Especialmente as dificultades de saúde leváronse grande parte da preocupación dos primeiros anos de vida das súas fillas e fillos, como no caso de Madalena.

Ao cabo de seis anos volvíñ ter a outra e tamén estiven moi mala. Tamén foi con cesárea e non me quería o peito, chorábame seguido, e alí diante facíame darlle o peito. Pero é que o leite non era ben. Que foi? Que se herniou dos dous lados de tanto chorare e tívena que levar para un hospital.

Había pediatras pero non lle facían nada e entonces, fáláronme dunha señora que estaba a trinta e pico quilómetros, que era unha señora para maiores, para pequenos... Era destas médicas antigas que ata sacaba moas, facía de todo. Levámola alá e fíxolle unha faixa, acórdome ben. Pero volvíñ levala á semana seguinte e díxome que tiña que ingresala. Tívena alá máis de dous meses, ía no tren e botaba o día con ela, pero con tres meses... estaba atadiña no berce. Tiñamos unha señora alá en Suíza que foi como unha nai para min, unha señora portuguesa, e acompañábame sempre. A outra nena, mentres, coidábama outra

señora e o meu marido ía buscala. Eu ía no tren pola mañá e volvía á noite. Tiven que deixar de traballar e estiven así bastante tempo. Cando xa volveu a nena para casa coidá-bama a mesma señora que coidou da primeira. **Madalena**

Ela mesma compara a experiencia que tivo despois, cando tamén coidou do seu neto en circunstancias laborais algo mellores que coas súas fillas.

Tamén despois criei ao neto, pero el pasouno mellor do que o pasaron as miñas fillas porque eu traballaba, pero non todo o tempo, e coidábao. **Madalena.**

Recordan detalles específicos daquela etapa, horarios, períodos de tempo, lugares e rutinas que sostiñan as súas vidas e as da familia que estaban creando.

Despois con nove anos que ían xa á escola poñíalles unha goma larga coa chave e un termo con leite quente, para que non se queimasen, e cola cao e as galletas. Deixáballes a roupa preparada e o reloxo de cando se tiñan que levantar. Claro, eu empezaba ás seis e a eles a escola empezáballes as 8. E daquela xa facía quendas e volvía ás doce menos cuarto, e deixaba a comida avanzada xa a véspera porque eu tiña para comer aínda non tres cuartos de hora; practicamente comía de pé.

*Cando chegaba á casa á noite tiña que facer todo, lavar, pasar o ferro, os nenos, comida para o día seguinte. Cando traballaba no equipo da tarde ao meu home non lle quedaba máis remedio que axudarme. Non lle quedaba outra, poñerlle o cueiro e cambialo, porque ata ás dez da noite non chegaba. **Mar***

Vemos que hai un cambio na forma na que os homes, como pais, se implicaban nas tarefas do fogar e a crianza. Preguntámoslle a Mar se cando volveron vivir a Galicia tamén o seu marido a axudaba.

Non, cando volvíñ, non (rin). Claro, alí en Suíza, non lles quedaba outra tampouco, porque traballando os dous, se un non axuda, pois claro que non dás feito. Se eu deixaba a comida avanzada, el acababa. Na limpeza, pois os sábados cando o facíamos máis afondo si que me axudaba.

Mar

E Lola, coa súa capacidade de usar a ironía nos momentos máis inesperados engade un toque de humor á conversa sobre as cargas na crianza.

*Eu teño pena de non ter ido ao estranxeiro para que o meu home fixese algo na casa. **Lola***

Rin todas!

Cando lles preguntamos a algunhas das mulleres que criaron aquí comprendemos que a figura das súas nais, como avoas, foi un apoio clave para que saísen adiante. O certo é que non se pode parcelar a tarefa de criar por un lado e outros traballos por outro, mestúranse as responsabilidades e as cargas que van tendo.

Eu fun mai con vinte e catro anos. Tiven unha filla e a miña irmá outra. Lévanse corenta días. Entonces, como ela traballaba nunha fábrica de lousa eu crieille a filla, pero tamén vivía miña nai comigo, iso tamén me axudou moito. Era máis duro que agora porque había que lavar os cueiros nun lavadoiro pequeniño. Un señor dicíame, “a augha hai que cambiala porque está moi porca”. Eu poñíame así (facendo o xesto), “mira, mentres se vexan as maos, non está porca”.

Cando eran máis grandíñas encargábase miña nai de levalas a unha escola que había en Mera, que a poñía Carmiña das Raíces, e ían as nenas e outros nenos. Entón, se eu ía ao mar con Catula, elas quedaban coa miña nai. Facía tamén a comida para o meu home cando a min me coincidía a marea a mediodía, e para as miñas irmás que traballaban tamén na louseira. **Lola**

A min foime moi ben porque eu estaba ao lado da casa de miña nai, e entre eu e ela, moi ben. Eu ía traballar co meu home, dado que estivera na construción en Suíza traía algún coñecemento do ferro, e puxo un pequeno taller de ferro. Claro, el íame explicando como facer despois. Fun collendo o tranganillo ata que puidemos pagar obreiros, tempo despois. Empezamos a facer unha casa e todo era pico e pa. Cando chegabamos á casa, encima do traballo que tiña, tiñamos unha vaca e galiñas... E que remedio quedaba: a nena, a casa, o taller... Pero claro, el quedaba alí ata as dez da noite, non me podía vir facer eses traballos. Viña para casiña, miña nai tíñame o cafeciño feito e eu despachaba o que había e sentabámonos un pouquiño, falta nos facía. **Carmen G.**

No caso de Carmen B., que pasou os primeiros anos separada do seu fillo, a súa experiencia representa a todas esas madres que migraron e que cando volveron, tiveron que recuperar o vínculo, á vez que tentaban conciliar o traballo e a crianza.

Despois, cando nos viñemos de Inglaterra xa sempre tiven comigo ao fillo. Estivemos en Narón dous anos, pero non o pasou moi ben porque ao ter o bar non podíamos levalo aos sitios que quería ir. Ao coller a Cantina, aquí en San

Adrián, o neno xa era máis grande e me axudaba a despachar. Xa me atendía ao nenos todos que viñan comprar lambetadas e facía moi ben as contas, era moi intelixente.

Carmen B.

O MOMENTO MÁIS FELIZ DA VOSA VIDA ADULTA

Igual que na etapa da infancia, queremos saber cal sería un dos momentos máis felices da súa vida adulta, e de maneira clara, case sen pensar, aparece a vivencia da maternidade. Incluso se para moitas foi unha fase de moita complexidade, a maioría están de acordo con que esa experiencia foi a que máis disfrutaron.

Velas e telas (as fillas) é o máis bonito. Mentres que non casei tamén foi moi bonito, cando estaba alí en Suíza. Bueno, despois tamén pero... Non era o mesmo.

Madalena

O máis bonito meu foi o día que chegaba miña irmá de Francia cos nenos, era o máis, máis da nosa vida, tanto do meu pai, como de miña mai, como da miña. E despois tiven outra época, cando estaba coa miña irmá, en que

*naceron os netos dela, e tamén, porque a min os nenos...
Como non os tiven.* **María Teresa**

*Claro, era a miña familia, a miña única irmá, entón claro,
cando eu tiven os fillos era como se os tivese ela, e os netos
pois tamén.* **Marisel**

Os nenos son o máis lindo que hai. **María Teresa**

É a felicidade dunha. **Carmen G.**

Reflexionamos con elas sobre que opinan de que moitas mulleres agora non teñen fillos ou fillas, que lles fai felices entón? Entre elas hai opinións moi diversas, cada unha, se cadra desde o seu propio anhelos e experiencia.

Ai, non sei! Din todas

A maioría non che están moi contentas, non creas. **Maribel**

Están máis libres e van de vacacións. **Carmen B.**

Teñen outra forma de vivir, en cambio nós estabamos máis agarradas, máis amarradas, non podíamos... **Madelena**

Vas de vacacións todos os anos a un sitio distinto e a vivir a vida! **Carmen B.**

Eu como non sei o que é ter fillos pois para min é normal, eu estou contenta comigo mesma.

María Teresa

Tiñas os meus, que máis querías? **Marisel**

O que lles achega máis felicidade, sen dúbida, son as relacións de afecto que definen as súas vidas. Hoxe, que a miúdo corremos de acá para alá buscando un sentido vital, poderíamos parar e escoitar, elas son referentes en como construír significado a través dos vínculos familiares e comunitarios.

De nosoutras esperábase todo, tiñas que ser unha santa, traballadora, escrava, todo

LÍMITES, CONQUISTAS E TRANSGRESIÓNS EN FEMININO

Para completar o percorrido por esta etapa de adultez detémonos naquelas fronteiras sociais que, a pesar de ser a miúdo invisíbeis, teñen un impacto nas súas biografías. E é tamén a oportunidade para recuperar aquilo que ten valor do tradicionalmente etiquetado como "feminino", un momento para recoñecer o legado dos seus saberes como mulleres.

LÍMITES E TRANSGRESIÓNS DE SER MULLER

Como se fosen dous polos inseparábeis que se atraen e se repelen, os límites por ser muller e as formas de excedelos aparecen no relato da man. Ás veces é máis fácil identificar esas fronteiras do que non lles permitiu avanzar, porque son experiencias que se quedaron no corpo, como marcas dun ou de varios episodios que xiraron o rumbo das súas biografías. Noutras ocasións,

polo peso social, resulta difícil pór a mirada e recoñecer naquel xesto, aquela elección que cruzou a liña do que, segundo habían aprendido, era ser muller.

Ante a pregunta do que fixeron que, segundo elas, transgredía dalgunha maneira a norma de como debían de se comportar como mulleres, elas mesmas reflexionan nunha conversación viva e dinámica.

Eu, poñer pantalóns. Foi no momento en que as mulleres non poñían pantalóns. Maribel

Carmen conta unha anécdota na que atenderon ao que hoxe é o seu marido, cando aínda non estaban xuntos, porque lle sentara mal un vaso de viño que tomou e levárono á casa da amiga que estaba con ela, para deitalo na cama.

Pero vaia consecuencia! Ao outro día colleron ao meu pai por banda: "a túa filla esa que xa foi á cama con el, porque mira que descarada, que nunca tal se viu na parroquia... Xesús bendito!". Estiven castigada non sei canto tempo. Carmen G.

Había que andar moi dereitiña se non che pasaba o que lle pasou a Carmen, se te desviabas un pouco xa che facían unha columna como de aquí a mañá. Iso era en todas

partes. Dios me libre que che vexan alí abaixo falando cun mozo ou cun home. Agora é unha marabilla andar polo mundo, porque eu vou alí para abaixo e póño-me a falar cun señor ou cun da miña idade e non pasa nada. **Maribel**

Ai! Deles non se dicía nada, non, estaba ben visto! **Lola**

De nosoutras esperábase todo, tiñas que ser unha santa, traballadora, escrava, todo. Tiñas que ser moi formalísima, Xesús! É verdade. **Carmen G.**

Non podías nada! **Maribel**

Se non che pasaba o que me pasou a min, tiñas castigo directo. **Carmen G.**

Preguntámoslles, para confirmar, se entón, en xeral, elas non o podían pasar ben e así nos responden.

Non, como che pedía o corpo, non. **Lola**

Se eras unha moza e quedabas embarazada, madre mía! Aínda que se soubese de quen era... Xa quedabas marcada toda a vida. **María Teresa**

Todas afirman, de maneira contundente e cun silencio que fala por si só.

E cando lles pedimos que nos conten máis acerca dos sitios aos que ían as mulleres para pasalo ben, aparece de novo a ironía, que tenta alixeirar o sentimento de resignación e crítica ante as súas circunstancias limitadas para desfrutar do tempo libre.

Moi ben, moi ben pasabámolo as mulleres na casa limpando e coidando dos fillos. Era a diversión que tiñamos a maioría. **Maribel**

A POSGUERRA E FALAR DE POLÍTICA

A política sempre foi un dos ámbitos onde máis excluídas estiveron as mulleres, tanto en representación como en espazos de participación. As mulleres de *San Adrián* atravesaron etapas tan importantes a nivel histórico como a posguerra, a ditadura e a transición democrática. Con todo, non se deixaba espazo para que elas, por ser mulleres, se achegasen ás cuestións políticas desa época. Para moitas o seu recordo é que "as mulleres non podían falar de política".

Non, antes non se falaba nada. **María Teresa**

Na casa si, nunha reunión non. **Marisel**

Cousas da guerra aquí non houbo nada grave, pero...

María Teresa.

Había grave, María Teresa, había xente no monte escondida... Non se falaba porque non se podía tampouco.

Carmen G.

Aquí na Capelada houbo señores que tiñan que ir á guerra. Chamáronos para ir e non se soubo nada deles, non se soubo se estiveran na guerra ou se non estiveran. Morreron e "O Terrible", o cura, fíxolles o funeral. A ese sacerdote botárono da parroquia, sería por ser terrible ou por facerlle ben á xente, porque lle fixo ben a todos.

*Dunha vez que foi a miña mai á Coruña cunha tía súa, xa despois da guerra atopáronse co Terrible e díxolles: "sabedes a que vin eu á Coruña? A entregar aos fuxidos da Capelada, estaban na Capelada emparedados". A tía de mamá díxolle: "Don Ramón usted sabía". Tocoulle así no ombro e díxolle, "bueno, Mari Pepa, bueno...". Ou sexa, fíxolle o funeral sabendo que estaban vivos. **María Teresa***

O territorio que elas habitan garda memoria de capítulos abertos da guerra civil e a posguerra. E, aínda que tiveron que vivir desde o silencio determinados acontecementos políticos, a súa perspectiva debe formar parte do relato comunitario de Santo Adrao.

ACABAR MAL DOS NERVIOS

A expresión "mal dos nervios" leva detrás unha tremenda carga de xénero, na meirande parte dos casos eses "nervios" simbolizan a punta do iceberg, do malestar emocional que sofren as mulleres de maneira continuada. Pero hai tanto estigma que se fala pouco das causas, preguntámoslles por que creen que as mulleres acaban así e elas atrévense cun tema tan delicado.

*Será do estrés, como non vas acabar mal dos nervios, con tres nenos como tivo Catula, que teña que traballar, que teña que ir ás ameixas e que teña que facer na casa, que teña que ir a buscar os toxos... Como non van a acabar mal dos nervios? Porque elas teñen que estar traballando e mais parindo, e en oito días teñen que ir á Capelada a traballar... por exemplo. **Maribel***

*Na nosa idade non é ouro todo o que reloce. **Mar***

*Isto ben de atrás, non ten nada que ver coa vosa vida. A diferenza que hai... Aquí todas podémonos comparar pola vivencias que tivemos aínda que Catula teña noventa e catro e eu setenta e catro. E a min se me fan parir oito fillos eu creo que xa non quedaría nada de min, de Maribel e mais todo o demais. **Maribel***

Pódoche dicir que na maioría das familias hai problemas. Podes ghardalo para ti, pódelo comentar cunha amiga... con Rocío (psicóloga del CIM), ou incluso tes que ir á psiquiatra. Mar

Ten razón, si. Carmen G.

Tampouco vas ir pregoando por todos os sitios, porque aínda encima rin de ti. Mar

Tratamos de explorar con elas a relación entre esa doenza profunda da saúde mental das mulleres e a falta de recoñecemento dos traballos que facían cada día.

Tiñámoslles a comida preparadiña para cando viñan porque se tiñan que volver a marchar. Carmen G.

Pero iso eles non o valoraban. Elvira

Non, non... o traballo da muller non o valoran. Madalena

Nin agora tampouco. Carmen B.

E conectado a isto encontrámonos coa falta de remuneración do traballo doméstico, asumir toda a carga en casa era e aínda é sinónimo de non cobrar nada.

Naaaaada. Din todas ao mesmo tempo.

Parecía que había que facelo por obrigación. Carmen G.

Si, por obrigación. Carmen B.

Era o teu deber. Lola

Claro e que era o noso deber, non tiñamos máis nada, non había elección. Carmen G.

*Costa no conmoveuse coa honestidade rotunda coa que expresan esa falta de elección que marcou os seus pasos. O relato quizais alivie a súa dor emocional, o xesto de poder expresar (do latín: *ex*, cara a fóra e *pressus*, facer presión), de sacalo fóra. Como unha pequena gran conquista, outra, de dar un lugar lexítimo ás súas voces como mulleres.*

REMEDIOS NATURAIS

Relacionado tamén coa saúde queremos rescatar eses saberes das mulleres que se transmitían entre xeracións e que formaban parte dos coidados comunitarios. O certo é que se perderon, por exemplo, os usos das plantas medicinais que coñecían as súas avoas e bisavoas, e segundo elas, utilízanse cada vez menos remedios naturais.

A min, para a cabeza, cortaban unha pataca fina así en toros, botaban o vinagre, poñían un pano e ala. Se tiñamos

*febre? Cortábanlle a codia ao pan, tostábana nas brasas, despois poñíana en vinagre e ao fondo dos pés. **Lola***

*E, por exemplo, a min doíanme os oídos, miña nai tostaba un pouquiño de aceite, botábame e aliviábame. Tiña tose, botábame sebo, graxa do porco ou da galiña. Quentábano e botábanlle papel pardo, poñíancho no peito e pola parte de atrás. **Mar***

*Para as infeccións, follas de chantaxe, que aínda as hai agora. **Carmen G.***

*E telas de araña nunha cortada. **Lola** (rin todas)*

Si? preguntan algunhas sorprendidas.

*Cando te cortabas, e para que che parase sangrar, buscabas onde había unha tela de araña, poñíala así, e paraba de sanghrar. E para os oídos? Había unha señora que sempre estaba dando a luz, e doíannos os oídos a todos os cativos, e ían chamar a "Morena" e veña, un cativo e outro, botabamos o leite seu e calmaba, eh. **Lola***

Cóntannos que era máis común do que pensamos que houbese mulleres que aleitaban a outros nenos e nenas que non eran seus.

Eu lin o libro de Loiba que aparecía a mestra, dona Luísa. A nai de dona Luísa era de San Adrián, aquí tiña outra irmá e outra estaba cun cura en San Sebastián. Pois esa señora, a nai delas, foi a que aleitou a Franco.

María Teresa

*Toma ya! **Maribel***

COTIZAR NA SEGURIDADE SOCIAL

Entre os límites cotiáns que elas tiveron que traspasar, xa falamos da desigualdade nas condicións laborais. Queremos tamén deternos na importancia de cotizar, un dereito que precisamente protexe o acceso a algúns privilexios como a xubilación, e que foi unha conquista, moi custosa e moi necesaria, especialmente para as mulleres rurais.

*Cando mariscaba, o seguro tíñao polo meu home, que traballaba na Seat, despois xa si tiven eu. **Lola***

Miña mai axudábame a pagar a seguridade social.

María Teresa

Eu non estaba asegurada, iso non existía (en Venezuela). Bueno, existía pero en grandes... Bueno, penso que nas fá-

bricas non, eran case todas clandestinas. Se traballabas nun banco ou nas oficinas públicas, pero do resto nada.

Maribel

A EDUCACIÓN PARA O FUTURO DAS SÚAS FILLAS E FILLOS

Unha das formas de transgredir as liñas que frearon algúns dos seus pasos é dar a oportunidade ás seguintes xeracións de acceder á educación que elas non puideron ter. Comentan que o interese para que as súas fillas estudaran era ademais unha maneira de abrírlles a porta a que fosen independentes, e a que non tivesen que depender economicamente das súas futuras parellas.

*Preocupábanos algo, si, porque querías que fosen algo máis ca ti, xa que tu non puideras estudar. Entón, querías que elas tiveran un pouco máis. Por iso facías de ir ao mar e onde fose para gañar unha peseta. **Lola***

*Queríamos que estudasen porque era moi duro e non era nada, porque non gañabamos nada. **Carmen G.***

*Se elas tivesen uns estudos pareceríanos que non terían que traballar así tan duro, na terra e niso. **Lola***

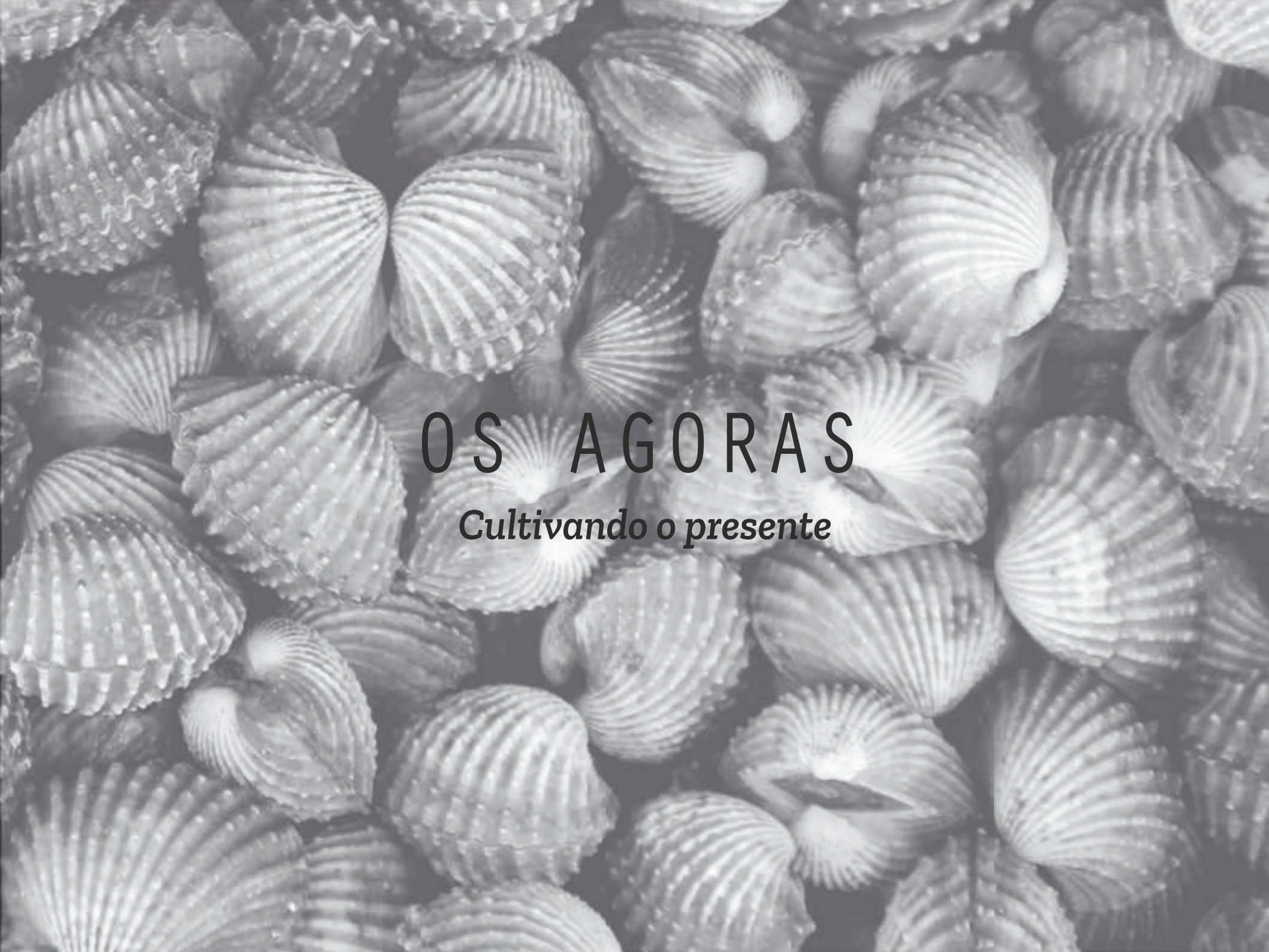
Parecíanos que ían vivir un pouco mellor. Carmen G.

Mellor que nosoutros si, ho! Mellor que nosoutros xa viviron sempre. Carmen B.

Cóase na conversa un aire de optimismo ao ver como as xeracións futuras si melloraron as súas condicións de vida e non tiveron que traballar e sacrificarse tanto coma elas. Cada unha delas, coa súa capacidade de esforzo, cos seus dons e os seus coidados, e tamén grazas ás súas conquistas como muller, contribuíron a que haxa novos camiños para as xeracións de hoxe e de mañá.

Pasear entre as súas etapas de xuventude e adultez é comprender que as mulleres de *San Adrián* foron labrando as súas vidas profesionais e persoais desde a entrega e a sabedoría. Foron capaces de atravesar momentos de intensa dificultade, quizais porque precisamente non consideraron non saír adiante por elas e polas súas familias.

OS AGORAS

Cultivando o presente

CAP. 6 | CULTIVANDO O PRESENTE

O relato das mulleres de Santo Adrao é un encontro de tres tempos: o pasado de todo o que xa foron, o presente que valoran cada día desde o que ofrece e si, tamén a inquietude cara ao futuro, especialmente polas persoas que queren.

A conversa sobre os seus agoras abre un espazo desde o sosego dunha etapa na que xa non teñen que loitar tanto como antes. É tamén a oportunidade de se deter a recoller os froitos da colleita vital que labraron ao longo das súas décadas, e admiralos quizais con asombro, con nostalxia, con agradecemento.

Nun intento de captar a esencia do que revelan as súas vidas presentes descubrimos que elas continúan cultivando vínculos e afectos ao seu redor, para que Santo Adrao siga respirando vitalidade e forza, incluso a pesar do impacto do illamento pandémico.

Eu penso que eu son boa para todos; para os fillos e para os meus irmaos, para a casa, para meus pais e para todo. E para os pobres que veñan pola porta, doulles aínda que quede eu sen comer.

RECOÑECERSE: A ARTE DE BRILLAR

OS SEUS DONS E CALIDADES

Ao redor dunha merenda na Fervenza detense un anaco o reloxo para poder conversar con elas de cousas que, posibelmente, non están nos seus diálogos diarios. É extraordinario polo pouco frecuente, pero sobre todo polo aire fascinante que rodea o momento, escoitalas falar sobre os seus dons e calidades de vida. Como se houbese un pacto previo ante este pequeno ritual, hai silencio e escoita, hai verdade e risa. A pregunta queda no aire: cales son as túas virtudes, as túas calidades como persoa?

Rin.

Mal xenio! **Lola** (rindo)

*Eu penso que eu son boa para todos; para os fillos e para os meus irmaos, para a casa, para meus pais e para todo. E para os pobres que veñan pola porta, doulles aínda que quede eu sen comer. **Catula***

Tratar con cariño a todo o mundo se pode, e listo.

Carmen G.

A ver, as miñas calidades sonche malas (ri). Non sei...

Carmen B.

Que es moi boa cociñeira! Meu home sempre llo di.

Carmen G.

Number one! (di recordando a emigración mentres ri). A ver, eu creo que teño moi bo humor e, ás veces, tamén teño moi mala leche. Que riron moito comigo cando iamos a ximnasia... e en "memoria" tamén o pasei moi ben.

Carmen B.

Eu falar con todo o mundo! Cando quero falar voume para a casa dos veciños, non sei se me aguantan ben ou non, pero non pode estar sen falar, se non, falo co gato.

María Teresa

*Non sei a miña calidade, terán que dicila os demais. Paz. Eu quero ter paz e se teño alghén que coidar pois o coido, que non o abandono, e máis nada. **Marisel***

*A ver... Pois fun sempre boa, tanto alá coma aquí. A xente que coñezo non sei se ten algo que dicir de min... Son moi maniática, iso si. Cociño ben grazas a Dios, cociño moi ben pero do resto non sei que che vou dicire. Preocúpome moito polas fillas, polo neto... e grazas a Dios non lle fixen mal a ninguén. Cando vin para aquí xunteime con esta xente e grazas a Dios tratáronme ben, teño moi boas amigas. **Madalena***

*Considérome boa persoa, lévome ben con todo o mundo, penso que as amigas que teño son todas boas, penso non: son. E considérome boa amiga. **Mar***

*Moi boa. **Madalena***

Ante a dificultade de recoñecer os trazos máis valiosos da súa personalidade nace de forma natural o apoio entre elas. Vemos que están moi atentas ao que di a compañeira do lado para engadir máis cousas segundo o seu criterio, para completar o relato das calidades.

*Eu calidades non chas teño. **Lola***

*Si que as ten. **Madalena***

*Lola está disposta sempre para todo. **Marisel***

*Axudar a todo. **Mar***

*Ela lévame e tráeme a todo. **Madalena***

Iso faino calquera. **Lola**

Foi ela a que nos apuntou a todas aquí. **Marisel**

Se hai algo en San Adrián é por Lola eh, que é a que nos chama e nos anima, para pintura, para ximnasia, para "memoria"... **Carmen G.**

Se podo axudar, axudo, tamén me axudan a min. **Lola**

Boa persoa simplemente, teño unha calidade que estou orgulloso dela. Se teño un problema con alguén eu teño o don de poder reaccionar caladiña e despois podo falalo tranquila. **Maribel**

E cada unha das súas intervencións é un regalo cara a elas, por traspasar de novo a barreira do medo ao auto recoñecemento, un límite moi relacionado con como se educou ás mulleres na esixencia e a autocrítica. Ademais, compartir de maneira colectiva as súas fortalezas axuda a transformar o relato para que as futuras xeracións comprendan a importancia de valorarse a si mesmas.

MANS DE MULLERES

As súas mans gardan biografías propias, expresan quen foron e que fixeron, falan desde o tanxíbel e concreto de todo aquilo. Cada unha delas agarrou, creou,

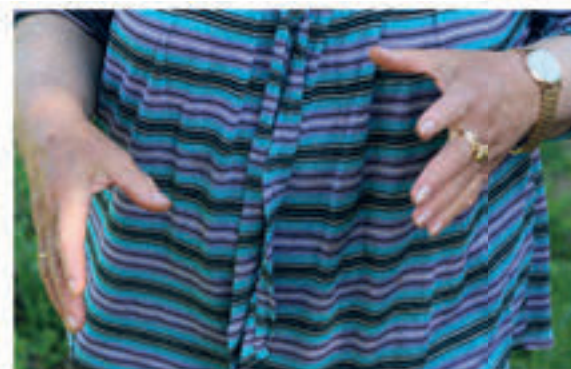
cargou ou acariñou. Cando tratamos de descifrar as historias que descansan entre os seus dedos comprendemos que está todo unido: todos os traballos físicos que fixeron e seguen facendo dentro e fóra de casa, decotío con sensacións táctiles de dureza, de dor, de frío, cos pequenos momentos de sensibilidade e desfrute para expresar tenrura, calidez, mimo cara aos seus seres queridos.

Son mans que traballaron en fábricas, en restaurantes, no mar, nos terreos, e en todos os labores de casa. Mans que sosteñen a vida doutras persoas, que deron de comer, limparon, coidaron e calmaron.

Para traballar como traballaba eu na relojería, usaba moito as mans e a vista. Grazas a iso... Coas mans é co que máis traballei. **Mar**

De bordar e iso, eu si que non son. As miñas maos máis ben no bruto, nos terreos e no mar. **Catula**

Para coidar a miña nai e agora para coidar ao meu home. Así que máis importantes non poden ser. El está dezaseis horas enganchado a unha bombona de oxíxeno e deixou-me vir moi contento, porque como eu non saio da casa pois gústalle que veña ás cousas. **Carmen G.**

Moitas cousas fixeron as miñas mans. Para traballar, para coidar ás miñas fillas, ao meu neto. Para todo. Para cociñar. Sobre todo para traballare. **Madalena**

Para todo pero para o que máis me serviron, pero para o que máis me ilusionaba, me fixeron falta e as usei, foi para coidar á miña nai e mais ao meu pai mais ao marido que non hai moito que me faleceu tamén. Era feliz véndoa, peiteándoa. **Maribel**

Descubrimos que algunhas mulleres do grupo comparten tamén a súa afección pola pintura, así que a través desta tarefa artística as súas mans permítenlles conectar con momentos de gozo e relaxación.

Coser, lavar, fregar, conducir, para os fillos, para todo. Ai, pintar! Que pinto! Imos ser coma Picasso cando morramos. **Lola**

Eu fixen un cursiño de PPO que se chamaba daquela, alí aprendín a bordar algo, a coser, puericultura, cociña, ensináronnos moitas cousas e encantoume. E todo era coas maos. E tamén vin a pintura algo, eu non son para pintar fino eu son para pintar ghordo. **Carmen B.**

Pois pinto paisaxes pero o que no me gusta a min son as caras, que para min é moi difícil. Cosas fáciles pinto. Re-

laxame moito. E en casa pásanse as horas pintando. **Elvira**

Para as mulleres que bordaron, coseron e calcetaron durante toda a súa vida as mans simbolizan esa destreza, delicada e firme á vez, para crear con tecidos e para asumir a tarefa fundamental de arranxar e mellorar todo tipo de prendas.

Doume conta agora de que as miñas maos valeron, agora xa non, para bordar, porque bordei desde os quince anos ata os sesenta e cinco anos, a bastidor, nunha máquina. E todo o mundo dicíame que bordaba ben, non é un farol que me estou botando, pero é que bordaba ben. E todo o mundo dicíame: "Ai! que Dios che conserve as maos". Durante o día eu bordaba, pero despois de noite, sentábame a ver a tele con mamá e con papá e bordaba por exemplo un cadro. Agora xa non. **María Teresa**

Para a costura que foi o meu traballo, e calceta, para os nenos cando eran pequenos porque lles facía todo, chaquetas, xerseis. Vestidos, camisas, pantalóns... Aos meus fillos todo llelo facía eu. Así que eu coas maos traballei sempre. Despois para a comida, para darlles comida o domingo a fillos e netos e nada máis. **Marisel**

Para nós nada. **Madalena**

Tal como di Madalena, as pegadas das súas mans son unha mostra da enorme dedicación que elas tiveron cara a outras persoas, de como as súas identidades se construíron a través do dar en detrimento do recibir.

Quizais por iso este capítulo sobre os seus dons e a súa contribución a través das súas mans é realmente importante. Permite que aflore con alegría a esencia deste proxecto, "Con Voz de Muller", que existe para dar valor profundo ás súas biografías, e para que elas mesmas tamén poidan gozar da arte de brillar por como son.

Aprendín que hai un pouquiño de todo, hai o bon e hai o malo. E hai que saber vivir o momento

CELEBRANDO AS SÚAS COLLEITAS

Continuamos coas reflexións que desde o presente nos permiten facer un percorrido ás súas vidas cunha mirada sosegada e de celebración, porque agora é tempo de poder recoller as colleitas de todo o que sementaron nas súas diferentes etapas vitais.

LOGROS DE VIDA

Compartimos a pregunta de que lles fai a elas sentirse orgullosas na súa vida e comezan...

Orgullosa de ter as fillas, antes de nada. **Madalena**

Pois ter unha casa sen saír de aquí. Ter unha filla e unha sobriña que é coma unha filla e iso. **Lola**

Dous fillos e dous netos. **Mar**

Eu do meu marido, que o coido con todo o cariño que podo. **Carmen G.**

Despois destas respostas iniciais detémonos para reflexionar que están expresando principalmente ese sentimento de orgullo por outras persoas, non por elas mesmas. "Como sería pensar nos nosos propios logros?", sopran coma nun intento de sacar a sensación de dificultade, como cando intentas algo por primeira vez e non o consegues. Probamos de novo, orgullosa de...

De facerlle unha comida ao meu home que lle guste (ri).
Carmen G.

De que traballei coma unha burra para darlle unha carreira ao meu fillo. **Carmen B.**

Ai, se imos así, claro. Todo o que traballamos por darlle o máximo as nosas fillas e aínda estamos axudándoas, e ao meu neto. **Magdalena**

Que criei, puxen dous fillos a estudar. Nunca os saquei un día da escola para traballar. **Catula**

De ser como son, creo que son boa, lévome ben con todo o mundo, estou en paz comigo mesma e do meu xardín estou orgullosa. **María Teresa**

Eu de irme para Venezuela tan noviña e tan soíña, da miña decisión porque a xente me dicía que era moi nova pero eu aínda así decidín marcharme e marchei. **Maribel**

Estou orgullosa de estar coa familia, de chamar a xente que quero, de "seguir" a familia, de estar en contacto con eles, de estar informada do que lles pasa. **Marisel**

Entre elas anímanse e contáxianse para percorrer eses logros vitais, e no seu relato volve a importancia dos vínculos como unha das bases que sostén as súas vidas, as mulleres de novo asumindo a responsabilidade de que esas relacións permanezan alén da distancia.

O meu home en Francia era raro que lle escribise á súa nai, era eu sempre, cando había que felicitala polo aniversario ou o santo, era eu. **Marisel**

APRENDIZAXES NO CAMIÑO

De forma innata elas adquiriron o hábito de valorar as aprendizaxes que as xeracións anteriores lles foron transmitindo. Isto supón unha herdanza intanxíbel e tremendamente valiosa para elas que hoxe queren

seguir compartindo cos e coas que veñen. Por iso lles preguntamos que aprendizaxes lles queren deixar aos seus fillos e fillas, a netos e netas.

Eu aprendín a poder ser o máximo de boa persoa... Con todo o mundo, porque se es boa, todo o mundo trátate máis ou menos ben, pero tamén hai veces na vida que non hai que deixarse enganar. **Carmen G.**

A unión, non viu malos tratos. Que sexa boa persoa e darlles exemplo de vida. **Maribel**

Eu aínda non acabei de aprender (di rindo). Ensinarlle á miña filla o que a min me parecía que debía facer unha persoa boa, normal, estudosa e agora tamén lle digho algo aos meus netos, para que vaian aprendendo. **Lola**

Aprendín que hai un pouquiño de todo, hai o bon e hai o malo. E hai que saber vivir o momento, cando che tocan malas... A min tocouse un cancro e aprendín que hai que superar as cousas. **Mar**

Cámbiache a maneira de pensar, que eu tamén o pasei. **Lola**

Pensas doutra maneira, vives a vida distinto, vaste dando conta... **Mar**

Tes que aprender dos erros que cometiches, intentar solucionarlos, se pode ser, non sempre se pode. E se estás enferma, pois facer por superalo. Axudar aos demais e aprender sempre dos amigos que tes, que son moi necesarios, ás veces incluso, máis que a familia, Non quero dicir sempre pero a maioría das veces... Entonces, téñoos sempre como un tesouro porque sempre os necesito. **Mar**

A súa herdanza principal é esa capacidade de tecer lazos entre as persoas, e pensamos que no momento de fragilidade que atravesa a vida comunitaria, non podería ser mellor legado.

A vivir e convivir, convivir coa familia, cos veciños, coas amigas... Para min é moi importante ter amizades, non falar mal, discutir o menos que se poida, e aos netos tamén dicirlles como foi... A eles gustáballes que eu lles ensinase como era antes. Para min poder estar nun sitio e estar a ben con aquela persoa, para min é importante. Por iso eu penso que algo hai que aguantar e non dicir... **Marisel**

Hai que contar ata dez. **Lola**
Rin.

Eu cando estaba en Francia e tiña ganas de chorar dicíame a min mesma, "conta ata dez", e íame pasando...

E se non, poñía o disco de Julio Iglesias "Teño morriña", choraba, choraba e despois acabábase, porque despois quedaba ben. **Marisel**

Claro, quedas aliviada. **Carmen B.**

E que ás veces necesitamos chorar. **Carmen G.**

Sobre todo cando os domingos o padre levábame aos nenos e eu quedaba soa, era cando aproveitaba para chorar.

Marisel

Claro, porque estabas ás túas anchas. **Lola**

Outra grande aprendizaxe vital personificada principalmente polas mulleres é o de convivir coas emocións dunha forma sa, podendo expresar a necesidade de desaforo nos momentos difíciles. Aparece un aire de comprensión e empatía entre elas ao falar deste tema, e isto en si é un xesto transgresor que axuda a romper o tabú do sufrimento emocional e a pór en valor a importancia da saúde mental.

Elas tamén tiveron que atravesar obstáculos decote en soidade, porque as circunstancias non sempre permitiron que elas tivesen apoios incondicionais.

Conforme vén a vida, hai que tratala como vén. Cando tes algo... estás preocupada, pasa, pois pasou. Despois hai alegrías, hai tristezas, é así. O peor para min da vida foi

cando ela (miña irmá) estivo en Francia trece anos, sobre todo por mamá e papá, eu non me desesperaba porque mandaban fotos e vía ben. A vida hai que tomala como vén. Xa está. **María Teresa**

Non sei que che vou dicire. Tiven moitas cousas, aprendín moitas cousas de nova, que non sabía nada, funas aprendendo polo mundo iso si. Pouco a pouco en cada sitio que ía aprendía unha cousa nova que non había naide que me ensinase nada, pero tiña que romper eu a miña cabeciña.

Madalena

Eu aprendín moitas cousas e moi poucas. A min gústame ter reunións de amigas e de amigos, pasalo ben, eu son moi alegre.... e do resto, coma todas. Traballar e pelexar aló en Inglaterra para poder ter unha casa e mais para poder darlle a carreira ao fillo, así que fixen abondo, que a min non me puideron dar outro tanto meus pais.

Carmen B.

Ai, eu non tiña nada cando casei. **Madalena**

Eu tampouco. **Carmen B.**

Nunha última reflexión elas apelan a que as xeracións que veñen logren ter vidas menos sacrificadas e que sigan coidando os vínculos como elas lles ensinaron.

A xente nova diríalle que igual tiñan que cambiar un pouco, porque van moi lanzados porque isto pode dar outra volta para atrás, entonces, ir para atrás é moi malo. Eles que vivan a vida, que non faighan coma nosoutros, que nosoutros non vimos nada máis que traballo.

Carmen B.

Eu pídolle á miña filla que sexa boa, cariñosa, que sexa como lle ensinei e as miñas netas que teñan moita sorte, que se aparten de malas compañías e que nos queiran como nosoutros as queremos a elas. **Carmen G.**

AS MULLERES DAS SÚAS VIDAS

No camiño de facer balance das súas biografías chega o momento de honrar a memoria das mulleres das súas vidas, aquelas que as criaron, apoiaron e ensinaron durante as súas traxectorias. A pregunta de "quen foi a muller da túa vida" supéraas un pouco, ás veces non poden escoller só a unha, ou pode que sexa algo que non verbalizaran antes. En ocasións eran referentes invisíbeis, porque segundo o establecido sería un home quen debería ocupar o lugar de exemplo. Así que ao menos por esta vez, colocámolas a todas elas no foco principal do relato.

Miña abuela, aprendín todo dela. En reis, por exemplo, aínda que fose pouquiña cousa sempre me traía algo, deume cariño... **Mar**

A miña nai e a miña avoa. O que sei, o que máis aprendín. A miña avoa poñíase detrás da lareira e poñíase cun paíño e dicíame, "tu tes que ser moi boa, dicir grazas sempre, tratar moi ben a todo o mundo, tratar ás persoas maiores de usted, non facer dano a ninguén"... Eses consellos que che dan... Quedóuseme moito. Cando cheguei a Venezuela á casa onde ía traballar dixeran: "soy Maribel Cebal Sanjurjo para servirla a Dios y a usted". A señora da casa botou as mans á cabeza: "Ay, mi amor! Eso no se dice, no, mi reina, eso ya no, no... Eso es muy antiguo". **Maribel**

A miña nai, o pouco que sei, foi do que me dicía ela da vida. **Lola**

Miña nai érao todo. Axudábame a traballar, axudábame a pensar, axudábame a levar a vida, a criar a filla, a todo. Miña nai para min era o máis grande. **Carmen G.**

A ver, eu a miña nai, pero cando morreu miña nai aínda tiña eu dez anos. Despois cando estiveren fóra pois unha veciña, a miña cuñada tamén me aconsellaba cousas. **Madalena**

A propia conversa vainos desvelando vínculos especialmente únicos para elas, tecidos cunha complicita-

de dunha beleza inexplicábel. E cando o expresan o seu rostro acéndese cunha mestura de dicha e ímpeto que conmove e contaxia.

Eu con quen máis confianza tiña para dicirlle as cousas era a miña irmá a maior, para min era a miña segunda nai. Eu boteina moito de menos cando casou, eu recordo que, bueno, foise para á casa dos sogros e non viña á nosa casa e a min tardábame tanto por vela, Dios... E o día que casaba chorei tanto no seu colo... Eramos catro irmás e un irmán, pero eu con esa... Era a miña preferida, para min era a miña segunda nai. **Carmen B.**

Para min foi Carmen de Pena, porque mira, era unha amiga moi boa, quedoulle o pai tamén moi cedo, entón o meu pai era coma o seu, e viña comigo a todos os sitios. E despois tiña un cento de amigas boas, pero esta como quedara seu pai... E se iamos á festa, eu ía durmir con ela. E despois dela foi a nai de María Teresa, porque tiñamos as casiñas xuntas e ás veces dicíame ela, "non me gusta que teñas leña aí na orilla, que veño da misa e vexo iso... E coma min, pensan as demais". Se facía algunha cousa mal, Josefa dicíamo e queríame ben. **Catula**

Era moi mandona. **María Teresa**
Non era mandona, dicía a verdá!. **Catula**

Miña mai tamén axudaba nos partos de Catula e aos do mestre tamén. Ía a todo, axudaba ao médico, a don Urbano. Miña mai era moito para iso. **María Teresa**

Tamén no meu parto, cando nacín eu, en Leixa.

Carmen G.

*Para min foi a miña nai... Noivo non tiven... E unha tía que tiven, Ester, me quería moito e eu a ela. Viña á mi casa, ganchillaba coa miña nai. Foi a miña segunda nai, morreu primeiro a miña nai e despois era Ester, todo era Ester para min. **María Teresa***

*A miña nai, acórdome cando era nena, para min a principal era a miña nai, era a que nos peiteaba, vestía, comprábanos vestidos... O que pasa é que aos vinte e tres anos funme. En Francia era a miña cuñada, sempre vivimos xuntas, no mesmo edificio. Despois, pois era a miña irmá, eu escribía cartas á casa dirixidas a miña irmá contándolle como nos ía alá. Tamén a veciña, sempre botabamos man dela, sobre todo cando mamá estaba enferma aló íamos, xunto a Catula. Axudábanos, pediámoslle consellos. Nosoutros antes de ir á casa dunha tía íamos a casa de Catula. **Marisel***

*Evocar as súas nais, irmás, tías, avoas, veciñas e amigas é a pequena homenaxe á liñaxe feminina das mulleres de *San Adrián*. Así podemos dar un lugar propio*

á interdependencia, unhas non terían existido ou crecido sen as outras. As experiencias vitais conéctanse e se fortalecen grazas á sororidade entre estas mulleres.

A ESPERANZA DE RECUPERAR OS VÍNCULOS

Hai un latexo constante en cada unha delas que pulsa por volver a xuntarse, que quere reconquistar o sentido de comunidade. Aínda que ás veces asoma de novo o sentimento de nostalxia cando recordan a fortaleza dos vínculos de antes, cando se ocupaban mutuamente de fillos e fillas, axudaban de forma incondicional en momentos de dificultade e celebraban cando se podía. Incluso na etapa da emigración tiñan redes afectivas, e notaron o cambio social cando volveron.

*No estranxeiro polo menos había seis matrimonios de Cariño, xuntabámonos, eramos como familia. **Carmen G.** Si, nós tamén. **Magdalena***

Cambias porque o caso e que viñemos para aquí, si, vémonos de cando en cando... Pero xa non é igual.

Carmen G.

*Fomos, emigramos, claro, e alá felices igual... E agora vimos para aquí e non sei, parece que ao ser un maior vaise distanciando... Si... As cousas son distintas. **Maribel***

A situación actual despois da pandemia agudizou esa tendencia ao illamento que xa viñan percibindo elas. Pasaron dunha convivencia próxima entre veciñas e veciños de San Adrián a notar que decote vence o individualismo ata o punto de que se non tes sal, "pasas sen ela ou vas ao supermercado". De todos modos, elas sacan forza para afrontar as adversidades que foron chegando no presente, apreciando aquilo que segue achegándolles felicidade.

Antes iamos facer a compra, saíamos os domingos e tomabamos un café...Pasabas a tarde pero agora nada. A ver se imos empezando outra vez... Nunca o deixo só ao meu home, eu teño que poñerlle oxíxeno a unha hora, e claro, iso limita tamén.

E quero mandar un pequeno recordo ás miñas compañeiras do coro porque o están pasando mal, porque pobriñas, levámonos ben todas e, hoxe por hoxe, non o están pasando moi ben... Victoria, Velita, Isabel... (encamadas e enfermas). Gustaríame que saíse no libro, porque foron boas compañeiras e, en fin... Que teñan moito apoio.
Carmen G.

Eu agora estou na miña casa. Miña irmá tivo catro netos e eu paseino moi ben cos nenos piquiniños. O mellor da miña vida foron os seus nenos. Eu sigo, vou comer aló!
María Teresa

E preguntámoslles se, agora que teoricamente teñen un pouco máis de tempo para elas, se toman os seus momentos de relax e descanso.

Cando imos para a cama. **Madalena**
Agora temos unhas noveliñas turcas...(ri en complicidade coas demais). **Carmen G.**

Eu leo, leo e leo. Mándame libros unha prima de Coruña e veña, veña, non paro. Algúns engánchame máis que outros. Lin "Yo, la Reina", "Yo, el Rey"... Érase bo "prepo" o rei, non sei se sodes parentes do rei... (Dicíndonos a nós, rindo). **María Teresa**

E teño tres comadres, eh, que veñen para xunto a min, que llelo agradezo, Dios mío, que me veñen falar, que me veñen preguntar como estou: Lola, Mari Carmen, María José... Iso agrádecese moitísimo, iso é un relax.
Carmen G.

É a terra fértil sobre a que continuar cultivando o seu presente, esa conexión entre persoas que as nutre e nutre o patrimonio comunitario desta parroquia. Nos últimos momentos de conversa coméntannos que grazas a este proceso de Con voz de Muller puideron gozar desta viaxe ao pasado e facelo de forma colectiva entre todas. Carmen G. celébrao e elas resoan.

E ter estas reunión moitas veces, e quero dicir que sodes o máximo, sodes o máximo, home! Grazas por todo. (Aplauden todas e emociónanse.) **Carmen G.**

É, no profundo, un aplauso que celebra a súa capacidade de seguir imaxinando un futuro desexábel e de implicarse, desde unha esperanza activa e honesta, en crear día a día un presente digno e pleno para todas as persoas. Elas, que desde que naceron coidaron as súas redes familiares e de amizade, agora tampouco se renden, sementan afectos alá por onde pisan.

Os relatos das mulleres de Santo Adrao compoñen unha trama de infancia onde bailaron entre a escola, as obrigas temperás e os traballos familiares, unha trama de xuventudes e etapas adultas definidas polo anhelos perpetuo de crear un sostén laboral e familiar. E sobre todo, como raíz que atravesas todas as súas biografías, brilla a súa mestría para nutrir as relacións de aprecio e apoio mutuo. Se nos detemos a escoitalas, estas raíces son un canto sabio ao valor do colectivo, que confían en que xermine nas próximas xeracións.

Oxalá "Con voz de Muller" sexa tamén unha invitación a deixarnos contaxiar por unha actitude xenuína de curiosidade e admiración ante *as nosas maiores*, ante

esas mulleres, avoas, tías, bisavos, veciñas, amigas que gardan soños, desencontros, fotografías e tantas, tantas historias que aínda descoñecemos. Atrevernol por fin a dar espazo a cada unha das súas voces, cos seus matices, ritmos e silencios, para que no compartir desas historias se revele o sentido da vida, das súas e as nosas.

Un proxecto que recupera a memoria das mulleres,
pón en valor o seu legado e dignifica a súa presenza e
a súa contribución á comunidade local

